Vol. XXVII., No. 2] [July, 1985

पुराणम्

PURĀṆA

(Half-yearly Bulletin of the Purāṇa-Department)

Published with the financial assistance from the Ministry of Education, Government of India and Indian Council of Historical Research, New Delhi

VYĀSA PŪRṆIMĀ NUMBER

आत्मा पुराणं वेदानाम्

ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI

Annual Sub.—Inland Rs. 50/- **Foreign £ 5**

सम्पादक-मण्डल

डा० रामकरण शर्मा
कुलपति, सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालय, वाराणसी

डा० रामचन्द्र नारायण दाण्डेकर
भण्डारकर प्राच्यशोधसंस्थान, पुणे

EDITORIAL BOARD

Dr. R. K. Sharma
Vice-Chancellor, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi

Dr. R. N. Dandekar
Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune

EDITOR

Ram Shankar Bhattacharya
M.A., Ph.D., Vyakaranacharya

ASSOCIATE EDITORS

Ganga Sagar Rai, M. A., Ph. D.
Giorgio Bonazzoli, M. A. (Milan), M. Th (Rome)

लेखेषु प्रतिपादितानि मतानि लेखकैरेवाभ्युपगतानि; न पुनस्तानि सम्पादकेन न्यासेन वाभ्युपगतानीति विज्ञेयम् ।

Authors are responsible for their views, which do not bind the Editors and the Trust.

Authors are requested to use Devanāgarī characters in writing Sanskrit ślokas and prose passages. They are also requested to follow the system of transliteration adopted by the International Congress of Orientalists at Athens in 1912 [ऋ=ṛ ; च्=c ; छ्=ch ट्=ṭ ; श्=ś ; ष्=ṣ ; ं=ṁ].

Traditional Sanskrit scholars are requested to send us articles (i) dealing with the religious & philosophical matters in the Purāṇas and (ii) explaining the obscure & difficult passages in the Purāṇas.

पुराणम्—PURĀṆA

Vol. XXVII., No. 2] [July 2, 1985

लेखसूची—Contents

Pages

1. व्यासप्रशस्तिः with Notes — 341-345
   By *Dr. R. S. Bhattacharya*

2. अष्टमूर्त्यष्टकस्तोत्रम् with Notes — 346-351
   By *Dr. R. S. Bhattacharya*

3. Rāvaṇa in Epic and Purāṇas
   [इतिहासपुराणवर्णितो रावणः] — 352-370
   By *Clifford G. Hospital*;
   Department of Religion, Queens University
   Kingston, Canada–K 7 L 3 N 6

4. The Padma Purāṇa and Ahmedabad
   [पद्मपुराणम् अहमदाबादनगरी च] — 371-375
   By *Prof. R. N. Mehta* and
   Prof. Rasesh Jamindar
   M. D. Samaj Seva Mahavidyalaya
   Gujrat Vidyapith, Ahmedabad 380014

5. Reason for the Bhāgavata view about the upaveda of the Atharvaveda
   [अथर्ववेदोपवेदविषयकस्य भागवतमतस्य हेतुः] — 376-380
   By *Dr. Ram Shankar Bhattacharya*;
   All-India Kashiraj Trust

6. Considerations on a new method of critically editing the Purāṇas
   [पुराणग्रन्थ-समीक्षात्मकसंपादनपद्धतिविषये काचिद् विचारणा] — 381-434
   By *Dr. Giorgio Bonazzoli*;
   All-India Kashiraj Trust.

7. Activities of All-India Kashiraj Trust 435-440

संस्कृतखण्डः

आङ्गलभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः 1-7

सर्वभारतीयकाशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम् 8-12

Suppliment

मानसखण्डः (अध्यायाः २१-३०) 141-180
Critically edited by Dr. Ganga Sagar Rai

व्यासप्रशस्तिः

(१)

तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्माम्बरं शुकमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् ।
कृष्णत्विषं कनकपिङ्गजटाकलापं
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं कवीनाम् ॥[१]

(२)

आश्रमात्मा पुराणर्षि र्व्यासः शाखासहस्रकृत् ॥ २७७
महाभारतनिर्माता कवीन्द्रो बादरायणः ।
कृष्णद्वैपायनः सर्वपुरुषार्थैकबोधकः ॥२७८
वेदान्तकर्ता ब्रह्मैकव्यञ्जकः पूरुवंशकृत् ।[२]

(३)

एवं पुरा मुनीन् व्यासः पुराणं श्लक्ष्णया गिरा ।
दशाष्टदोषरहितैर्वाक्यैः सारतरैर्द्विजाः ॥१
पूर्णमस्तमलैः शुद्धै र्नानाशास्त्रसमुच्चयैः ।
जातिशुद्ध (?द्धि) समायुक्तं साधुशब्दोपशोभितम् ॥२
पूर्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठा - समन्वितम् ॥
श्रावयित्वा यथान्यायं विरराम महामतिः ॥३[३]

(४)

अन्योन्यमिश्रिता वेदा ग्रसितास्तेन रक्षसा ।
व्यस्ता भगवता तेन व्यासरूपेण धीमता ॥२९
पृथग्भूता भवन् वेदा व्यासेनैव महात्मना ।
एवं मत्स्यावतारेण रक्षिताः सर्वदेवताः ॥३०[४]

---

१. रघुनाथभागवताचार्यकृत—श्रीकृष्णप्रेमतरङ्गिणी, दशमस्कन्ध, मङ्गलाचरणश्लोक ।

२. पद्मपुराण ६।७२।२७७ ख - २७९ क.

३. ब्रह्मपुराण २४५।१—३

४. पद्मपुराण ६।२५८।२९— ३०

NOTES ON THE VYĀSA-PRAŚASTI

I

The epithet वेदशास्त्र....बुद्धि shows that Vyāsa was a sincere follower of Vedic tradition. The word *carman* in *carmāmbara* is the skin of a black antelope, for he is often described as wearing *kṛṣṇājina*. The Purāṇas usually describe Vyāsa as having black complexion and having reddish brown or yellow-red matted hair; see Viṣṇudharmottara 3.85.65 on the image of Vyāsa (कृष्णः शान्ततनुर्व्यासः पिङ्गलोऽतिजटाधरः). Since Vyāsa taught his son Sūka in *mokṣaśāstra* (Śānti-p. 240-255) he is rightly described as '*śukamunīndranuta*' (saluted by the great sage Śuka). The word *tilaka* in the fourth foot suggests the sense of 'best or chief'.

II

Though these verses are read in the Sahasranāma of Viṣṇu, yet they may be taken as referring to the various characteristics of Vyāsa who is usually regarded as a form of Viṣṇu.

The word ātman in *āśramātman* is to be taken in a secondary sense. It suggests that Vyāsa showed the glory of the system of four stages of life. The Nāgara-khaṇḍa of the Skanda-p. contains Vyāsa's instructions to his son Śuka where it is said that one must accept the four *āśramas* gradually.[1]

Purāṇarṣi—a sage of olden times. The word is found to have been used in connection with Apāntaratamas, who in later times assumed the form of Kṛṣṇadvaipāyana (Śārīrakabhāṣya 3.3.32).

Though the number of the Vedic recensions is more than one thousand, yet the Purāṇas sometimes speak of the number one thousand only (Skanda-p. Puruṣottama 46.11) owing to the tendency of using a round number.

The name Bādarāyaṇa is based on the name of the place of his residence.[2] It is well known that Vyāsa was of black com-

---

1. ब्रह्मचारी भवेत् पूर्वं गृहस्थश्च ततः परम् ।
   वानप्रस्थो यतिश्चैव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥ (147. 48)
2. द्वीपे तु बदरीप्राये बादरायणमच्युतम् (Matsya-p. 14. 16). Some analyse Bādarāyaṇa as 'बदरीणां समूहो बादरः; बादरः अयनं यस्य

plexion and was born in an island; that is why he is called Kṛṣna-dvaipāyana The word Kṛṣna is sometimes found to have been used for Vyāsa (Mbh. Ādi—p. 1.60; Skanda-p. Setumāhātmya, 20.15, मुनिवरं कृष्णम्).

Since Vyāsa's works deal with the four ends of life he is rightly called '*Sarva-puruṣārthaika-bodhaka*'. The word Vedānta in *Vedāntakartā* stands for the Brahmasūtra, which has, in a few places, beenreferred to in the Purāṇas. The word Vaiyāsika has been used to refer to the Brahmasūtra in the Skanda-p. (Brahma. Setu. 33.8). *Brahmaika-vyañjaka* shows that Vyāsa was an eminent (*eka*) teacher (*vyañjaka*, lit revealer or illuminator) of brahman (the Vedas or the absolute reality). It is better to read the word as brahmaikya-vyañjaka.

Since Pūru was the ancestor of Dhṛtarāṣṭra and Pāṇḍu, both of whom were generated by Vyāsa through the process called niyoga (Mbh. Adi-p. 105-106), he is rightly called Pūruvaṁśa-kṛt. The word 'Paurava' has sometimes been used by the auther of the Mahābhārata while addressing the Pāṇḍavas, their sons and grandsons, and the like.

III

Here Vyāsa is said to have caused sages to listen to the Purānas. whose characteristics are described here by using the words qualifying the word Purāṇam. It is interesting to note that these words are also used in connection with the Mahābhārata in the Mārkaṇḍeya-p. (1.2-3).

A Purāṇa is said to be replete with (*pūrṇam*) sentences (*vākyaiḥ*) which are *sāratara*, *śuddha*, (accurate), *astamala* (bereft of blemishes), *daśāṣṭadoṣa-rahita* (devoid of eighteen kinds of faults) and *nānāśāstra-samuccaya*. It is interesting to note that the Skandapurāṇa contains a discussion on the eighteen kinds of fault existing in sentences (Kumārikākhaṇḍa 45.61-73);[3] which are as follows :

स बादरायणः'. In the Purāṇas the hermitage of Vyāsa is described as बदरीखण्डमण्डित (Bhāgavata-p. 1. 7. 3). It is interesting to note that while speaking on the images of Nara and Nārāyaṇa, the Viṣṇudharmottara says that a Badarī tree should be shown as standing between them (3.76.2-3).

3. For an elaborate discussion on these faults see my article 'A comprehensive study of a passage on Vāgdoṣa occurring in the Mahābhārata and the Skanda-purāṇa' in Purāṇa XXV. 1.

अपेतार्थता, अभिन्नार्थता, अपवृत्तता, अधिकता, अश्लक्ष्णता, सन्दिग्धता, पदान्त-गुर्वक्षर, पराङ्मुखमुखता. अनृत, असंस्कृतता, त्रिवर्गविरोध, न्यूनता, कष्टशब्द, अतिशब्द, व्युत्क्रमाभिहितता, सशेषता, अहेतुकता and निष्कारणता.

Vākya is qualified by *nānāśāstra-samuccaya*–a word which must be taken in the sense of *nānāśāstrasamuccayayukta* (*samuccaya* meaning collection, assemblage).

The word जातिशुद्धसमायुक्त presents some difficulty. It must be analysed as जात्या शुद्धः जातिशुद्धः, तेन or तैः समायुक्तम् It is practically impossible to ascertain the entity referred to by the word *jātiśuddha.* In the Mārkaṇḍeya-p. the word is read as *Jātiśuddhi*, which, though better, is not quite intelligible, as none of the senses of *jāti* (birth, caste, species) suits the context. It serves no purpose if it is taken in the sense of caste (as has been done by Pargiter).[4]

Jāti has a technical sense in prosody. But since only a few verses based on *mātrā* occur in the Purānas the word cannot reasonably be taken in this sense.

The Purana is said to be *endowed with* (*samanvita*) the complete knowledge (*pariniṣṭhā*) of both the prima-facie views (*pūrvapakṣa*) and the established conclusions (*siddhānta*). It is true that the Purāṇic works contain dialogues that chiefly betray both these characteristics.

IV

Here the demon (*rakṣas*) is Makara by whom the Vedas, which were *anyonya-miśrita* (mutually mixed), were forcibly taken or seized (*grasita*).[5]

Though the forcible seizure of the Vedas by the demons and Viṣṇu's attempt to recover them by killing or defeating the demons

---

4. One may be inclined to take the word *jāti* in the Nyāya sense of *asad uttara.* It is however not a dignified way to describe the Purāṇa as असदुत्तर-शुद्धि-समायुक्त.

5. It is needless to say that the Purāṇic tales of the seizure of the Vedas by the demons are of mythical nature, yet they have some germ of reality. They seem to indicate that in ancient times severe attempts were made from time to time by anti-Vedic people to destroy the Vedic religion in various ways.

have been variously described in the Purāṇas,[6] yet the mention of Vyāsa in this connection is hardly to be met with in these works. The sentence पृथग्भूता भवन् वेदा व्यासेनैव महात्मना (elision of अ in अभवन् is an instance of Purāṇic Sanskrit) shows the nature of work done by Vyāsa in the field of Vedic literature. The activity of the Matsya incarnation of Viṣṇu in connection with the recovery or preservation of the Vedas is found in other Purāṇas also; *vide* Padma-p. 4.23.33; Varāha-p. 15-10; Skanda-p. Revā. Ch.9; Skanda-p. Vastrāpatha. 18.54 etc.

R. S. Bhattacharya

6. Bhāgavata-p. 11. 4. 17; 5. 18. 6; Agni-p. 2. 16-17; Padma-p. 4. 22. 33; 6. 258. 1-31; Varāhpa-p. 1 5; 15: 10; 113.20; Matsya-p. 53. 5-7; Skanda-p. Vastrāpatha 18. 54; Kūrma-p. 1. 16. 77-84; Narasiṁha-p. 37. 21-22.

अष्टमूर्त्यष्टक-स्तोत्र

भार्गव उवाच—

त्वं भाभिराभिरभिभूय तमः समस्त
मस्तं नयस्यभिमतानि निशाचराणाम् ।
देदीप्यसे दिनमणे गगने हिताय
लोकत्रयस्य जगदीश्वर तन्नमस्ते ॥ १०१ ॥

लोकेऽतिवेलमतिवेल - महामहोभिर्
निर्मासि कौमुदमुदं च समुत्समुद्रम् ।
विद्राविताखिलतमाः सुतमो हिमांशो
पीयूषपूरपरिपूरित तन्नमस्ते ॥ १०२ ॥

त्वं पावने पथि सदागतिरस्युपास्यः
कस्त्वां विना भुवनजीवन जीवतीह ।
स्तब्धप्रभञ्जन विवर्धितसर्वजन्तो
सन्तोषिताहिकुल सर्वग तन्नमस्ते ॥ १०३ ॥

विश्वैकपावक न तावकपावकैक-
शक्तेर्ऋ तेऽमृत बतामृतदिव्यकार्यम् ।
प्राणित्यहो जगदहो जगदन्तरात्मं
स्तत् पावक प्रतिपदं शमदं नमस्ते ॥ १०४ ॥

पानीयरूप परमेश जगत्-पवित्र
चित्रं विचित्रसुचरित्र करोषि नूनम् ।
विश्वं पवित्रममलं किल विश्वनाथ
पानावगाहनत एतदतो नतोऽस्मि ॥ १०५ ॥

आकाशरूप बहिरन्तरुतावकाश-
दानाद् विकस्वरमिहेश्वर विश्वमेतत्
त्वत्तः सदा सदय संश्वसिति स्वभावात्
संकोचमेति भवतोऽस्मि नत स्ततस्त्वाम् ॥ १०६ ॥

विश्वम्भरात्मक बिभर्ति विभोऽत्र विश्वं
को विश्वनाथ भवतोऽन्यतमस्तमोरेः ।
तत्त्वां विना न शमिनां हिमजाहिभूष
स्तव्योऽपरः परपर प्रणतस्ततस्त्वाम् ॥ १०७ ॥

आत्मस्वरूप तव रूपपरम्पराभि
राभिस्ततं हर चराचररूपमेतत् ।
सर्वान्तरात्मनिलय प्रतिरूपरूप
नित्यं नतोऽस्मि परमात्मतनोऽष्टमूर्ते ॥ १०८ ॥

इत्यष्टमूर्तिभिरिमाभिरुमाभिवन्द्य
वन्द्यातिवन्द्य भव विश्वजनीनमूर्ते ।
एतत्ततं सुविततं प्रणतप्रणीत
सर्वार्थसार्थपरमार्थ ततो नतोऽस्मि ॥ १०९ ॥

अष्टमूर्त्यष्टकेनेष्टं परिष्टुत्वेति भार्गवः ।
भर्गं भूमिमिलन्मौलिः प्रणमाम पुनः पुनः ॥ ११० ॥

(स्कन्द, काशी० १६।१०१-१०९)

NOTES ON THE AṢṬAMŪRTI-STOTRA

The conception of the eight forms (*aṣṭamūrti*) of Śiva is one of the wellknown views of the Purāṇas, especially of the Śaiva-purāṇas, namely the Liṅga-p., Skanda-p., and the Śiva-p. It is found in the Mahābhārata also.[1] Poets have also referred to the *aṣṭamūrti* form and sometimes have described them attractively.[2] A few *stotras* also refer to the *aṣṭamūrti*-form[3]. These eight forms are mentioned in the Sūtra works also (*vide* the Baudhāyana-dharmasūtra[4] and Pāraskara-gṛhyasūtra 3.86).[5]

1. महेश्वरेण····अष्टमूर्तिना (Vana-p. 49.8); एकादशतनु स्थाणु has also been stated here (49.4).
2. See the first benedictory verse of the Śakuntalā (प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभि रवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः—the fourth foot).
3. महिम्नःस्तोत्र, 26; दक्षिणामूर्तिस्तोत्र 9; शिवपञ्चाक्षरनक्षत्रमालास्तोत्र 3; धरापोग्निमरुद्व्योमखेशेन्द्वर्कमूर्तये····(शिवस्तोत्र quoted in the Tantrasāra).
4. भवं देवं तर्पयाभि, शर्वं····, ईशानं····, पशुपतिं····, रुद्रं····, उग्रं····, भीमं····, महान्तं देवम्···· (quoted in Pūjaprakāśā, pp. 194-195).
5. अवदानानि जुहोति अग्नये, रुद्राय, शर्वाय, पशुपतये, उग्राय, अशनये, भवाय, महादेवाय, ईशानाय चेति (3.8.6). The name अशनि is found in the Śatapatha Brāhmaṇa; see the footnote 6.

The conception seems to be based on Śatapatha-brāhmaṇa 6.1.3.9-18,[6] where Agni is said to have eight forms. These forms bear great similarity with the names of the eight forms of Śiva as given in the Purāṇas.

The conception of *aṣṭamūrti* has been gradually developed in later times as many things (namely station, wife, offspring etc.) came to be associated with these forms. Sometimes the functions or activities of these forms have been described in great detail as is going to be shown here.

A precise account with necessary details of these eight forms of Śiva is found in the Viṣṇupurāṇa (1.8) and the Mārkaṇḍeya-purāṇa (Ch. 52)—two of the oldest Purāṇas.

The story runs thus : At the beginning of creation when the creator meditated about a son, a youth, blue and red in colour appeared; he cried and asked the creator to give a name. He cried seven times more; consequently he was given eight names, namely Rudra, Bhava, Śarva, Īśāna, Paśupati, Bhīma, Ugra and Mahādeva. (Each name belongs to a particular form of the youth). Eight stations and eight wives were given to them. They have eight offspring (There are slight differences in the names of the wives and the offspring).

The stations of these eight forms (as given in these two Purāṇas) were conceived as their *svarūpas*. Thus the five bhūtas along with the sun, the moon and the ātman are regarded as the eight forms of Śiva (पञ्चभूतानि चन्द्राकौं आत्मेति मुनिपुङ्गवाः । मूर्तयोऽष्टौ शिवस्य, Liṅga p. 2.12.42). The form of Ātman is to be known as the Yajamāna (sacrificer) or the Dīkṣita (the initiated one).[7]

---

6. तान्येतानि अष्टौ अग्निरूपाणि कुमारो नवमः (Śatapatha-Br. 6.1.3.18). The rūpas are : रुद्र, सर्व, पशुपति, उग्र, अशनि, भव, महादेव (महान् देवः) and ईशान. These are associated with अग्नि, अप्, ओषधि, वायु, विद्युत्, पर्जन्य, चन्द्र and आदित्य respectively. In the Purāṇas we always find the name Bhīma in the place of Aśani and Śarva in the place of Sarva in a few places.

7. आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिर्यजमानाह्वयाऽपरा ॥ ४३ ॥ चराचरशरीरेषु सर्वेष्वेव स्थिता तदा । दीक्षितं ब्राह्मणं प्राहुरात्मानं च मुनीश्वराः ॥ ४४ । यजमानाह्वया मूर्तिः शिवस्य शिवदायिनः । मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैता वन्दनीयाः प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥ (Liṅga-p. 2. 12. 42-45).

About the association of the eight deities (Rudra, Śarva, etc). and their stations we find some differences.[8] As for example Śarva (or Sarva) is always associated with Earth; Bhava, Bhīma and Mahādeva are similarly associated with Water, Ether (ākāśa)[9] and the Moon. Rudra is often associated with Fire, sometimes with the Sun; similarly Ugra with Air and Ātman; Īśaña with the Sun and Air; Paśupati with Ātman and Fire. It is to be noted that Earth and seven other entities are said to exist in both the external world and the living organism (Liṅga-p. 2.13.19-27).

The Purāṇas sometimes describe these forms with necessary details.[10] A much detailed description is found in Liṅga-p. 2.12-13. In Ch. 12 the characteristics of the Sun (having twelve aspects) have been mentioned in verses 5-18a; of the Moon in verses 18b-27; of Yajamāna in verses 28-29; of Water in verses 30-34a; of Fire in verses 34b-39a; of Ākāśa in verses 39b-40a; of Earth in verses 40b-42a.

Liṅga-p. 2.13 furnishes us with a detailed account of stations, wives, offspring etc. of these eight forms of Śiva.

In the Tāntrika form of worship these eight forms are connected with the eight directions also: Sarva (East), Bhava (North-East), Rudra (North), Ugra (North-West), Bhīma (West), Ātman (South-West), Moon (South), Sūrya (South-East). The grounds for the connection of the directions with the deities (Sarva etc.) and their external aspects (Earth etc.) is to be determined by eminent scholars of the Tāntric traditions.

---

8. See the verses quoted in the Prāṇatoṣini Tantra (p. 335) (two views); Jagannātha Cakravartin's comm. on Mahimnaḥ Stotra, 26; Viṣṇupurāṇa 1. 5 (with the comm. by Śrīdhara); Liṅga-p. 2. 12-13; Bhaviṣya-p. verses quoted in Pūjaprakāśa pp. 201-202.

9. It is difficult to render ākāśa in English. It is neither the sky nor ether. It cannot be space, for it produces sound, which is regarded as its attribute, *guṇa*.

10. The Liṅga-p. holds that the form ātman is supreme, though there is no difference in these forms : अष्टमूर्तेरनन्यत्वं वदन्ति परमर्षयः । सप्तमूर्तिमयान्याहु रीशस्याङ्गानि देहिनाम् ॥ २८ । आत्मा तस्याष्टमी मूर्तिः सर्वभूतशरीरगा । अष्टमूर्तिममुं देवं सर्वलोकात्मकं विभुम् ॥ २९ ॥ भजस्व सर्वभावेन श्रेयः प्राप्तुं यदीच्छसि ॥

(Liṅga-p. 2. 13. 28-30 a).

(Verse 101) The Sun aspect is saluted here. The Sun is addressed as 'the day-jewel' and 'the lord of the world'; cp. सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च (R. V. 1. 115.1). The Sun is said to dispel darkness and to overcome the activities of demons. He shines in the sky for the benefit of the three worlds.[11]

(Verse 102) The Moon aspect is saluted here. The Moon is addressed as 'cool-rayed' 'full of nector'. He drives away all darkness' and is 'the best of all'. He is said to gladden by his rays the Kumuda flower[12] and the ocean.

(Verse 103) The Vāyu-aspect is saluted here. Vāyu (air) is addressed as 'the life of the world' 'one that breaks down or shatter those that stand erect', 'one that causes other to increase or develope' 'one that satisfies the snakes' (by providing air as their food), and 'omnipresent'. Vāyu is said to possess perpetual movement; he is worshipped in the sacred path[13] (i. e. Vedic tradition); None can live without air.

(Verse 104) The Fire-aspect is saluted here. He is addressed as 'the only purifier of all', 'nector or undying' 'the inner self of the world' and 'purifier'. It is said that without the power of Fire this world consisting of the organs, the superintending deities of the organs and the objects cannot live.

(Verse 105) The Water-aspect is saluted here. Water is addressed as 'drinkable', 'highest lord', 'the pure entity in the world', 'vareigated', 'having beneficial functions' and 'the lord of the world'. It is said that water renders all clean internally and externally through the acts of drinking and bathing (i. e. if water is drunk and if one bathes in water).

(Verse 106) The Ākāśa-aspect is saluted here. Ākāśa is addressed as 'the lord' and 'compassionate'. It is said that since

11. Cp. कल्याणानां त्वमसि महसां····भूयसे मङ्गलाय—a prayer to the Sun (Mālatī-Mādhava, 1.5).

12. Cp. the name कुमुदबान्धव, which is explained as 'कुमुदानां बान्धबः, अस्य प्रबोधे बुध्यमानत्वात्' (अमरकोश, त्रिकाण्डचिन्तामणि-टीका, पृः ५६).

13. Cp. वायव्यं श्वेतमालभेत····(तै. सं. २।१।१)

Ākāśa provides space or voidness (*avakāśa*) the expanding universe retains its existence and gets contracted.[14]

(Verse 107) The Earth-aspect (viśvambharā is the name of the earth) is saluted here. Earth is addressed as 'all-pervading', 'lord of all,' 'the ornament (i. e. dear) to Umā, the daughter of Himālaya, and of the snakes, the foe (i. e. dispeller) of darkness' and 'the highest of the most powerful deities'. It is said that none other than the Earth can sustain the world, and that it is the earth only among the endurable entities that is capable of being extolled. शमिनाम् = क्षमावताम्, the root क्षम means to endure; cp. the names सर्वंसहा and क्षमा (Amarakośa 2.1.3).

(Verse 108) The Ātman-aspect is saluted here. Ātman is addressed as '*hara*' (one that takes away, carries away, or steals), 'existing in the hearts of all' 'one who assumes all forms', 'the same as the supreme self' and 'having eight forms'. Ātman is said to pervade by these aspects all moving and unmoving beings. प्रतिरूपरूप = प्रतिरूपं रूपं यस्य; रूपं रूपं प्रतीति प्रतिरूपम्.

(Verse 109) Śiva, the supreme entity, is saluted here. He is addressed as 'reverentially saluted by Umā, 'the best of the adorable beings' 'source of all', 'one whose form is beneficial to all', 'capable of being attained by the devotees', 'absolutely real among the desired empirical things'. It is said that the whole world is pervaded by the eight forms of Śiva. प्रणत-प्रणीत = भक्तप्राप्य; सर्वार्थसार्थ-परमार्थ = सर्वेषाम् अर्थस्वरूपाणां मध्ये परमार्थस्वरूप.

—R. S. Bhattacharya

14. The अवकाशदान of ākāśa has been expressly stated by the philosophers : आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् (Śaṅkara on T. Up. 2. 1); Vyāsabhāṣya 4. 14 (भूतान्तरेष्वपि स्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादाय····).

RĀVAṆA IN EPIC AND PURĀṆA

By

CLIFFORD G. HOSPITAL

Recently in Tamil Nadu it has been somewhat popular to see Rāvaṇa as a Dravidian hero, Rāma as a representation of the invading Aryans, and the story of the death of Rāvaṇa as a picture of the domination of the Dravidian people by the northern, Brahmanical culture. Dinesh Chandra Sen in *The Bengali Rāmāyaṇas* argues on the basis of a somewhat positive treatment of Rāvaṇa and his brothers in the Jain Rāmāyaṇa attributed to Hemacandra, that the Dravidian view of Rāvaṇa and Rāma is very different from the Aryan, Brahmanical view; his theory is that the Jains were strong in the south, and that they preserved the ancient Dravidian view. Filliozat, however, has argued in a discussion of Purnalingam Pillai and Sen that the supposed opposition between Dravidian and Brahmanical views does not exist—that, in fact, within the Vālmīki *Rāmāyaṇa* itself there is by no means a simplistic presentation of the entirely admirable character of Rāma in opposition to the entirely evil character of Rāvaṇa.

This paper is an attempt to examine initially the complexity of Vālmīki's characterization to which Filliozat refers; but then also to explore the diverstiy of approaches to the figure of Rāvaṇa that are found in Puranic traditions.

A. Rāvaṇa In the Vālmīki Rāmāyaṇa

In studying the picture in the *Rāmāyaṇa* it seems best to follow the widely-accepetd view that Books 2 to 6 are earlier, that Rāma is here a merely mortal hero, and that Book 7 and a large part of Book 1 are later and reflect the stage where Rāma had come to be regarded as a manifestation or avatar of Viṣṇu. In the earlier materials Rāvaṇa is not portrayed as an altogether despicable figure. When we first meet him there are two major descriptions, one given by the narrator (3.30), the other, in 3.46, in which Rāvaṇa identifies himself to Sītā. The second might appear to be boasting on Rāvaṇa's part, were it not that the picture painted is not substantially different from that given earlier by the narrator. In both

cases what is emphasized is the magnificence of his city Laṅkā, his chariot Puṣpaka and his other accoutrements, and the awesomeness of his heroic accomplishments.

There are, of course, some features of Rāvaṇa's life which make him appear an evil character. In 3.30.12 it is mentioned that he destroys *dharma*, obstructs sacrifices, and seduces the wives of others. There is other light, however, to be shed on these portrayals. When Hanūmān has been captured by Rāvaṇa, on the occasion of his journey to Laṅkā as Rāma's spy, Rāvaṇa considers executing him. But Rāvaṇa's brother Vibhīṣaṇa successfully dissuades him on the basis that to kill Hanūmān would be against *dharma* (5.50.8-9) :

> And how can one like you, whose mind is controlled by *artha* and *dharma*, pays careful attention to the distinguishing of higher and lower, come under the subjection of anger. For the virtuous restrain their anger.
>
> Neither in the exposition of *dharma*, nor in social custom, nor in the understanding of the meaning of the *śastras* is there anybody to equal you, for you are the best of all the Devas and Asuras.

Later in Vālmiki's account, Vibhīṣaṇa defects to Rāma. In some later texts, this defection becomes the basis of showing him as a great devotee of the avatar Rāma. With the common portrayal of avatars as upholders of *dharma*, one is perhaps not surprised to find behind that picture a portrayal of Vibhīṣaṇa as one interested in *dharma*. What is surprising is that he is able to address Rāma's enemy Rāvaṇa as one committed to and skilled in understanding *dharma*.

The archcrime of abducting Sītā is also not a simple matter. Although it is the action which evantually leads to Rāvaṇa's death, it is not at all certain that what he has done is wrong. Rāvaṇa's decision to abduct Sītā takes Place only after his sister, Śūrpaṇakhā inflames his desire by her glowing descriptions of Sītā. So this action could be interpreted as the most striking example of the general picture (3.30.12) of him as a seducer of the wives of others. This aspect is given added emphasis when Śūrpaṇakhā addresses him thus (3.31.2-3) :

> Intoxicated, addicted to sensual pleasures, unruly, you do not know what you should know, the horrible danger that has arisen. Subjects have no high esteem for a king attached to sensual pleasures, compelled by desire.

Yet there is a strange twist here. Śūrpaṇakhā chides Rāvaṇa for his sensuality—in order to impel him to abduct Sītā, which suggests that there may be something other than sensuality as the basis of this abduction. Śūrpaṇakhā has been grossly disfigured by Rāmā's younger brother, Lakṣmaṇa; and for the sake of her honour some retaliation is called for. That Sītā should be the focus of that action is quite logical.

Even the more negative aspect of Rāvaṇa as the seducer or abductor of others' wives is softened somewhat. When Hanūmān arrives in Laṅkā he sees Rāvaṇa talking to Sītā and hears him address her thus (5.18.5-6) :

> It is indisputedly the *svadharma* of Rākṣasas always to cohabit with wives of others and to carry them off by force, O timid one. Nevertheless, I shall not touch you if you do not desire it, Maithilī; but, for myself, I am completely under your sway, so trust me and respond to my love.

Minoru Hara has discussed the relation between Rāvaṇa's abduction of Sītā and the Rākṣasa form of marriage portrayed in the *dharmaśāstra*. He argues that Rāvaṇa does not fulfill certain basic requirements for the Rākṣasa abduction—principally, he does not fight the woman's protectors; he instead engages in the Paiśāca form of abduction. However, the use of the term Rākṣasa for a style of marraige reflects a tradition about the nature and *svadharma* of Rākṣasas which is generally in keeping with the portrayal of Rākṣasas in the epics. It is certainly possible that the more specific details in Manu are a later addition to the portrayal so that Rāvaṇa is not necessarily breaking Rākṣasa *dharma* as it is understood in the *Rāmāyaṇa*. In addition, there is this noble gesture on Rāvaṇa's part, that as long as Sītā does not wish to be touched he will not lay a hand on her. Rāvaṇa is no rapist.

Other aspects of Rāvaṇa's character are similarly equivocal: Rāma, in delivering his final ultimatum to Rāvaṇa, says that acquisition of the celebrated boon from Brahmā has filled Rāvaṇa with

pride and hence he has acted with haughtiness and delusion. The suggestion is that this pride has led him to actions that are against the well-being of the world, though this is not spelled out. But it may be just that Rāma is telling Rāvaṇa that if it were not for his pride he would do the sensible thing and return Sītā and thus avoid his own death.

In the final stages of the *Rāmāyaṇa's* action, certain noble features are emphasized. Rāvaṇa's deep love for his brother Kumbhakarṇa is evidenced in the lament on the death of the latter (6.56). The death of his son Indrajit also affects him profoundly, though here Rāvaṇa's grief is transformed into wrath and he sets off still confident that the boon granted by Brahmā and the armor given by him will afford him protection (6.80). The lament of Rāvaṇa's chief wife, Mandodarī (6.99) is exceedingly touching and fits most clearly in the context of warrior societies where fine men in the prime of life are cut down, and all that can be done by the women who love them is to lament. A further surprise is that Rāvaṇa is given a funeral with all rights befitting a Brāhmaṇa—which he is, for his father was a Brāhmaṇa sage.

All of this leads us to contemplate the ways in which stories function in India. Often actions are legitimated on the basis of what has been done in the mythical past : a modern politician can evoke Rāma or Kṛṣṇa or Gandhiji. But myths serve not only this legitimating function; O' Flaherty has shown that a mythic cycle can also serve an exploratory function; thus, the Śiva cycle can be seen as an exploration of the relationship between asceticism and sexuality in Indian culture. One might see the central story of the Rāmāyaṇa as in part at least one of these exploratory attempts. The question explored is : "What happens when two great heroes, each following their own nature, come into conflict?" (This might be seen as initially of the order of : "What happens when an irresistible force meets an immovable object ?") There is also room, however, for contemplation of Rāvaṇa's arrogance as the cause of his downfall; but a coupling of this with his manifest greatness renders him a somewhat tragic, rather than a wholly despicable, figure.

The stories about Rāvaṇa in the Uttara Kāṇḍa of Vālmīki function in a number of different ways. First, they fill in details of aspects merely touched on in the body of the text.

(1) There is the story of Rāvaṇa's birth (7.9) from Kaikāsī with Viśravas as father. The fact that Rāvaṇa is born a Rākṣasa of hideous form is explained in the encounter of these two at dusk, an inauspicious time.

(2) There is the account of Rāvaṇa's magnificent *tapas* in which he cuts off one head every thousand years. When he is about to cut off his tenth and last head at the end of ten thousand years Brahmā appears and offers him a boon. Rāvaṇa asks for immortality but he is told that it is not possible for Brahmā to grant that. He then asks for invincibility. (7.10.17-18) :

> May I be incapable of being slain by Suparṇas, Nāgas, Yakṣas, Daityas, Danavas, Rākṣasas and Devas, eternal One, Lord of beings. I am not afraid of other creatures who, along with humans, I look upon as mere straws.

This story fills in the details of allusions made, for example, in 3.30.6, 17-18.

(3) There is an account in 7.11 of the defeat by Rāvaṇa of his stepbrother Kubera to which there are allusions in 3.30.14 and 3.46.2-6. Rāvaṇa is shown to be at first unwilling to attack his brother, but is persuaded by Prahasta his uncle on the basis that Viṣṇu did not let brotherly love stop him from attacking the Daityas. Having thus had the way cleared by this rationalization, Rāvaṇa proceeds to restore Laṅkā to the Rākṣasas and later to obtain the miraculous chariot Puṣpaka from Kubera.

(4) The explantion of the origin of Rāvaṇa's name is given in 7.16. The explanation is given via a story that when Rāvaṇa bumped into Mount Kailāsa, he attempted to raise the mount on his shoulders and Śiva, sitting on the mountain, pressed it down with his big toe, thus crushing Rāvaṇa's arms. Rāvaṇa emitted a terrible cry which terrified all creatures in the three worlds. Thus he was given the name Rāvaṇa, "he who causes the worlds to cry out."

The second function of stories in the Uttara Kāṇḍa is related to the second of these stories just listed. The story of Brahmā's boon explains why Rāvaṇa, capable of trouncing the gods, is able to be killed by the human being, Rāma. And there are stories to explain other features of Rāvaṇa's death. There are three accounts

of predictions made about Rāvaṇa which are fulfilled in his death. The first is made by Śiva's vehicle, Nandī, whom Rāvaṇa derides at Mount Kailāsa. Nandī is portrayed at this time as in the form of a monkey and he predicts that since Rāvaṇa has derided him in his monkey form, monkeys will be born to destroy Rāvaṇa and his people. The second is a prediction by the nymph Vedavatī, whom Rāvaṇa rapes, that she will be reborn for his destruction (7.17). The third occurs when the king of Ayodhyā, Aranaṇya, in his last moments predicts the death of Rāvaṇa at the hands of Rāma (7.19.23-24). All of these fit a context closely related to *karma*, that every event one encounters is the result of some past deed. The predictions/curses fill in specific detail concerning those responsible for Rāvaṇa's death—monkeys, Sītā, and Rāma.

There is another story used to explain a crucial feature of the central narrative. The curse made by Rāvaṇa's nephew, Nalakūbara, after Rāvaṇa rapes the nymph Rambhā—that if Rāvaṇa ever did violence to a woman who did not love him, his head would split into seven pieces (*Rāmāyaṇa* 7.26)—appears to be an attempt to explain away the apparently noble attitude of Rāvaṇa towards Sītā.

A third feature of Uttara Kāṇḍa stories is to accentuate the evil side of Rāvaṇa's nature. His sensitive regard for Sītā's feelings is replaced by a blatant disregard in the cases of Vedāvatī and Rambhā. (This is no *svadharma* of Rākṣasas, but straight rape.)

There is in 7.13 an extensive section pointing up Rāvaṇa's evil deeds. The following description is given (7.13.8-10):

> While his brother, the mighty Kumbhakarṇa, overcome by Nidrā, slept for thousands of years without waking, Daśānana, of unbridled passions, harassed the Devas, Ṛṣis, Yakṣas and Gandharvas and over-ran their beautiful parks and groves like a madman, laying them waste; and that Rākṣasa churned up the rivers, like an elephant disporting itself, agitating the trees like a violent tempenst striking the hills as if by lightning.

Rāvaṇa's step-brother Kubera sends a messenger to remonstrate with him about his vandalism. As the conversation proceeds, Rāvaṇa's anger rises, and at the end he dispatches the messenger with a single stroke of his sword.

In general, the wickedness of Rāvaṇa in the Uttara Kāṇḍa consists, as in the case of most Epic-Puranic opponents of the avatars of Viṣṇu, of a disregard for the order of the universe, a harassment of those whose task it is to control and order things; and in the case of his treatment of Vedavatī and Rambhā, a blatant disregard for sexual morality. The basis of this harassment—the obtaining of a boon from Brahmā after engaging in a long period of *tapas*—is also characteristic of many opponents of avatars.

B. The characterization of Rāvaṇa in the Purāṇas

A number of the Purāṇas follow the portrayal (that had been developed by the time the Vālmīki *Rāmāyaṇa* was complete) of the central events of the Rāma story as a complicated chain in which the Lord acts in his avatāra for protection of the good and the punishment of evil-doers, for the establishment of *dharma* and the defeat of *adharma*. It is basically this picture which is seen, for example, in *Bhāgavata* 9.10-11 and *Agni* 5-11.

The picture of Rāvaṇa in the Purāṇas is, however, diffuse, and reflects quite differing traditions about him. One of the most common features is that despite, or perhaps in some cases because of, the negative picture vis-a-vis Rāma, Rāvaṇa is portrayed as a great devotee, of Śiva or of Viṣṇu.

It is difficult to say what is the original of this approach. One of the earliest portrayals of Rāvaṇa in a totally positive light must be that of the Buddhist text, the *Laṅkāvatārasūtra*. In this text Rāvaṇa is portrayed as a follower of the Buddha, to whom the wisdom of the sūtra is imparted. Rāvaṇa does not appear past the first chapter so there is no extensive characterization. (This first chapter appears to be added somewhat later and dates probably from about the fifth century [Winternitz : II, 333].) The utilization of Rāvaṇa in the text suggests a context in which the opposition between Rāma and Rāvaṇa has now reached a general consensus such that Rāma represents the Brahmanical traditions of Vedic orthodoxy and hence Rāvaṇa is able to represent a heterodox position.

(1) **Rāvaṇa as a Śaiva.**

The Pūraṇas, naturally enough, do not take up this Buddhist tradition. But a somewhat parallel sectarian tradition develops—

that Rāvaṇa is a Śaiva. This tradition appears to grow out of a passing reference in *Rāmāyaṇa* 7.16 (re the name Rāvaṇa) to the effect that when Rāvaṇa roared with the pressure of Mount Kailāsa upon him, he was advised by various heavenly beings to pacify Śiva, which he did by worshipping him with a recitation of hymns and sacred texts.

A situation in which Rāvaṇa, in terrible pain, utters hymns in order to appease Śiva hardly seems to warrant his being portrayed as a devotee, but this is what he becomes. Indeed, the act of Śiva in pressing with his toe is frequently seen as an act of grace towards Rāvaṇa. This grace is mentioned in some of the hymns of the Nayanmars, and the iconographic form, portrayed in the caves at Ellora and at Elephanta of Rāvaṇa shaking Mount Kailāsa, on which sit Śiva and Parvatī together is often referred to as "Rāvaṇānugrahamūrti." [Sivaramamurti : Fig. 65]

The portrayal of this at Ellora—the sculpture at Elephanta is rather badly damaged, so it is difficult to discuss it—seems to be related to a developing symbolism of the feet of the Lord, as also does the view of the Nayanmars. Thus Rāvaṇa becomes a characteristic example of the person who was blessed by the touch of the Lord's feet.

Against this background we may turn to the Purāṇas. The treatment of Rāvaṇa in the *Śiva* seems to be an attempt to answer the question why Śiva allowed his devotee to be defeated by Rāma. In the process there are some major changes made from the *Rāmayaṇa* account.

The scene opens with Rāvaṇa propitiating Śiva with *bhakti* on Mount Kailāsa. Śiva, however, does not respond. Rāvaṇa engages in three kinds of *tapas* : in summer he places himself in the midst of five fires; on rainy days he lies on bare ground; in winter he stands in water (*Koṭirudrasaṁhitā* 28.5). Śiva still does not respond. Rāvaṇa then worships Śiva in an intense style of of *tapas*, cutting off his heads. He cuts off nine, and when is about to cut off the tenth, Śiva appears, re-instates the heads and grants him unequalled strength and whatever he desires. Thus the section on offering his heads is removed from the situation in Vālmīki, of straight *tapas* to which Brahmā responds, to a devotional setting of offering worship to Śiva.

Rāvaṇa's request of Śiva is that he may take a Śiva *liṅga* with him to Laṅkā. Although not very happy about this Śiva consents, but he warns Rāvaṇa that wherever the *liṅga* is placed on the ground it will remain immovable. Rāvaṇa goes off to Laṅkā, but on the way becomes desirous of relieving himself. He gives the image to a cowherd to hold, but when he has not returned after an hour the cowherd places it on the ground—and predictably it remains fixed there. It is then indicated that this particular image is known as Vaidyanātheśvara and its particular excellences are described.

The story thus far serves as a *sthalapurāṇa* indicating how the Jyotirliṅga Vaidyanātheśvara came to be established. But the story continues with the gods in considerable dejection that Rāvaṇa has obtained a boon from Śiva (29-30) :

> Rāvaṇa is a wicked knave. He is evil-minded and a hater of the Devas. Having secured a boon from Śiva, he will make us more miserable. What shall we do ? Where shall we go ? What will happen now ? What evil deeds will this fellow not do after becoming more powerful ?

Eventually they commission Nārada to do something about their plight and he goes to Rāvaṇa and asks him what he did. Having heard Rāvaṇa's account—there are some minor differences in detail from the earlier version of the story—in which Rāvaṇa finishes with a statement of his intention to conquer the three worlds, Nārada assures Rāvaṇa that Śiva is not dependable, that the only way he can be sure of what Śiva has granted is to lift up Kailāsa (65). Rāvaṇa goes off and raises Kailāsa to the surprise of Śiva who wonders aloud what is happening. Pārvatī tells him (verse 70) : "You have received the result of favoring your devotee. Something good has happened through this disciple, now that an unequal strength has been bestowed on a quiet soul who is a great hero."

But Śiva considers the action of Rāvaṇa the act of an ungrateful wretch and says (72) : "O Rāvaṇa, O base devotee, O wicked-minded, do not be arrogant. A destroyer of the arrogance of your mighty hands will come soon."

Although the chapter concludes with a picture of Rāvaṇa holding sway over the whole universe, an adequate Śaiva rationale for Rāvaṇa's defeat has thus been presented.

In the *Bṛhaddharma* a similar question appears to be answered, though this time Rāvaṇa is a devotee not only of Śiva but also of Pārvatī. The scene opens with a characteristic Puranic introduction to a story of an avatāra of Viṣṇu. Brahmā, along with a host of other gods, goes to Vaikuṇṭha and addresses Viṣṇu. He requests Viṣṇu to assume a human body in order to slay Rāvaṇa. Viṣṇu agrees to this but then also requests that the gods should be born as monkeys to help him on earth.

We are then taken to Mount Kailāsa where Viṣṇu raises a point with Pārvatī (18 21-24) :

> Śambhu and you have been worshipped duly by the noble Rāvaṇa throughout his life. How is one devoted to you, to Śiva, or to me, to be slain by me ? For he is not in any way my enemy. Having been increased by you two deities he has become proud. You indeed are the Goddess, the bountiful supreme deity of Laṅkā. From the destruction of Rāvaṇa will come the protection of the three worlds.

In reply Pārvatī acknowledges that Rāvaṇa has won his prosperity through the worship of Śiva and herself. She also acknowledges that Rāvaṇa is now terrifying the worlds. Therefore she says (18.31-32) :

> Abandoned by me, Laṅkā will be able to be conquered by you. Therefore I shall leave Laṅkā. Hear how it is to be done : when you are born among men, that wicked one will abduct your human wife, the beloved goddess, a manifestation of me.

In *Skanda* 1.8.113 it is indicated that when Rāvaṇa was killed by Viṣṇu he attained to *sārūpya* with Śiva. (The attaining to the same form as Śiva is a major aspect of liberation in *bhakti* texts.) This results from the grace of Śiva (115 : *Śivaprasādāt*). From the excursus on the results of worshipping Śiva which follows in vs. 115-120, the implication is clear that Rāvaṇa is to be seen as a devotee of Śiva.

(2) **Rāvaṇa as a Vaiṣṇva**

The germ of the idea that Rāvaṇa is a devotee of Viṣṇu is found in *Viṣṇu* 4.15. Here there is a discussion of the death of Śiśupāla which is recorded thus in *Mahābhārata* 2.42.22-24.

> Then the kings saw a fierce *tejas* issuing from the body of the king of Cedi, like the sun from the sky, O great king. And that *tejas* greeted Kṛṣṇa, whose eyes are like lotus petals and who is honoured by the worlds, and entered him, O lord of men.

There is no indication in *Mahābhārata* whether we should infer that Śiśupāla is saved. The *Viṣṇu*, however, assumes that Śiśupāla is saved and is interested to explain why. The question is asked why this did not happen formerly—for, it is stated, in previous births he was Hiraṇyakaśipu killed by Viṣṇu's avatāra as man-lion and Rāvaṇa killed by Rāma. (The answer is developed from the idea expressed in *BhG*. 8.5 : ["Whoever at the time of death, leaving aside his body, departs remembering me, goes to my own mode of being; of this there is no doubt."] In the earlier births he was not aware that his destroyer was Viṣṇu. Since when he was Hiraṇyakaśipu his mind was perplexed at death by the predominance of *rajas*, he was reborn as the rajasic Rāvaṇa. At the point of his death as Rāvaṇa he was impressed with the idea that Rāma was only a mortal so was reborn in the human family of the kings of Cedi. As Śiśupāla, however, he was in hatred constantly uttering various names of Kṛṣṇa and Kṛṣṇa was ever-present in his thoughts. Thus meditating on Kṛṣṇa at death, to Kṛṣṇa he went, all his sins having been consumed by the remembrance of Kṛṣṇa (*Viṣṇu* 4.15. 4-12).

To understand the development of the idea that Rāvaṇa is a devotee of Viṣṇu, one has to note also an additional feature that in *Bhāgavata* the demons Hiraṇyākṣa and Hiraṇykaśipu were originally Jaya and Vijaya, devotees of Viṣṇu and gatekeepers in Vaikuṇṭha. Cursed by Brāhmaṇa sages to be born as Asuras, the promise was given that they would return to Vaikuṇṭha after being born three times (3.15.12-35). (The avatāras of the boar, the man-lion, Rāma, and Kṛṣṇa were thus at one level necessary in order to make possible the fulfilling of the curse upon these devotees.)

It is thus clear that the meditation of Śiśupāla that has gone on through three lives is at a deeper level than the meditation of the devotee and gatekeeper of Vaikuṇṭha. So one can say of Rāvaṇa that he is a devotee in disguise. There is a shift in focus from not knowing it is Viṣṇu (in *Viṣṇu*) to the explanation of the three births of Jaya and Vijaya (in *Bhāgavata*) as the reason why Rāvaṇa is not liberated at the time of his death at the hands of Rāma. This becomes more significant as a rationalization in view of the fact that others such as Kaṁsa and Pūtanā who are killed by the Lord are according to *Bhāgavata* thereby granted liberation. The picture of Kaṁsa engaged in meditation of enmity could just as well apply to Rāvaṇa.

Padma 6.29 follows the *Bhāgavata* tradition of the cursing of Jaya and Vijaya (233). The part of the tradition which refers to their undergoing three births, however, is omitted. Rāvaṇa and Kumbhakarṃa are there pictured in winning death by means of Rāma and so obtaining liberation (334).

It is in the *Adhyātma Rāmāyaṇa*, however, that the *Viṣṇu* and *Bhāgavata* transformation of the enemy is applied extensively to Rāvaṇa. The Jaya-Vijaya tradition is omitted or overlooked entirely, and thus motifs applied in earlier materials to the salvation of Śiśupāla and Kaṁsa are applied here to the death of Rāvaṇa (6.11.73-80) :

> Then from the body of Rāvaṇa issued forth a light shining like the sun, and it entered the best of the Raghus while the Devas and the Daityas were watching. The Devas said : "O the good fortune of the noble Rāvaṇa ! We Devas, of the nature of *sattva*, recipients of Viṣṇu's grace are revolving on the wheel of *saṁsāra*, beset by fear and pain and the like. But this Rākṣasa—cruel, a killer of Brahmans, of the nature of *tamas*, a lover of the wives of others, a hater of Viṣṇu and slayer of ascetics—has entered Rāma before the eyes of all creatures." When the Devas had said this, smiling, Nārada spoke : "Listen, immortals, you who are learned in the facts of *dharma*. Rāvaṇa, on account of his hatred of Rāghava, incessently thought of him; and impelled by enmity he ever listed, along with his servants, to the deeds of Rāma. And hearing that his own death would be at the hands of Rāma,

from fear he day after day saw Rāma everywhere. And also in his dreams he saw Rāma. The anger of Rāvaṇa was clearly more powerful than the relationship to a *guru*. And slain by Rāma at death all his sins were removed. Freed of all fetters, he attained to union with Rāma. If even a very sinful person (who is of evil disposition and is attached to the wealth and wives of others) constantly thinks of the chief of the Raghu family out of effection or fear, at death he immediately goes to the primeval Vaikuṇṭha of Rāma who is Viṣṇu—his inner self purified, and freed from innumerable sins committed through hundreds of births.

In *Adhyātma Rāmāyaṇa* there are a number of changes that fit into this portrayal. In the *Uttara Kāṇḍa* in the section which recounts Rāvaṇa's earlier deeds, there are two passages in which Rāvaṇa is shown deciding to fight Viṣṇu because he is told that those killed by Viṣṇu go to the region of Hari (7.3.5) or to Śvetadvīpa (7.4. 3-4). In response to the second of these, Rāvaṇa reasons : "Killed by Viṣṇu, I shall go to Vaikuṇṭha....I shall act in such a way that Viṣṇu may be angry with me." (7.4.9) He decides to abduct Sītā.

Within the main narrative there are some changes which also fit this picture. Rāvaṇa's decision to abduct Śītā is here also related to his desire to attain to the supreme state (3.6.30-31). And his visit to Sītā in Laṅkā's Aśoka grove is set in the same context (5.2.12-15) :

> "How should my death be swiftly accomplished by Rāghava ? Rāma does not come even for the sake of Sītā. What is the reason for this ?" In this way Rāvaṇa ever contemplated Rāma in his heart. And that very night Rāvaṇa, lord of the Rākṣasas, saw in a dream a monkey who had come to Laṅkā at the command of Rāma. In accordance with its desire it had assumed a minute form, and had perched on the top of a tree watching Śitā. Seeing that marvellous sight in his dream, he thought to himself, "This dream may now be true, so this is what I will do. I shall make Jānakī absolutely miserable, wounding her with the arrows of my words. When he has seen this, let the monkey inform Rāma."

Thus the *Adhyātma Rāmāyaṇa* view of Rāvaṇa is transformed under the power of the *Bhāgavata* vision of *bhakti*. If Vibhīṣana's defection to Rāma is able to be interpreted as *bhakti*, just as easily Rāvaṇa is portrayed as the *bhakta* in a negative mode. The result is that the most terrible actions of Rāvaṇa—his abduction of Sītā, his verbal tormenting of her, his fighting with Rāma—are not at all what they appear. All have an entirely new context : Rāvaṇa performs his horrible deeds with an ulterior motive, his own salvation. He wrestles with God and wrests liberation from him.

In *Varāha* 163 there is a rather different portrayal of Rāvaṇa as a Vaiṣṇava. In a section called "Kapilavarāhamāhātmya" it is told that when Rāvaṇa had defeated Indra, he entered into his house and seeing "Kapilavarāha" he bowed his head to the earth (163.32). He then wanted to take the deity to Laṅkā (41). Varāha responds with an observation and question : "You are not a Vaiṣṇava. You are a Rakṣas. Whence this kind of *bhakti* that you are showing ?" Rāvaṇa replies : "Steady devotion has arisen from my seeing you. O noble one, I will take you. O god of gods, honour to you."

So Rāvaṇa takes the image off to Laṅkā where he offers *pūjā* to the deity until he is defeated by Rāma. Then Rāma requests Vibhīṣana to give the image to him, since he daily worships God in the form of a boar (*devam varāharūpiṇam* : 163.49). And Rāma takes the image off with him to Ayodhyā (50-51).

The significance of Rāvaṇa's act seems quite minor. It is merely a small part of the saga of the image. No link is made between *bhakti* and the events in the life of Rāvaṇa. Nor is there an overt expression of the idea that Rāvaṇa has taken an image that doesn't belong to him--a conclusion that could no doubt be utilized in the *Rāmāyaṇa* story. The story is the only version I know of where Rāvaṇa is shown as a worshipper of Viṣṇu in the Boar-form.

(3) Rāvaṇa as a Brāhmaṇa

In the *Skanda* (Brahmakāṇḍa 47) there is introduced a discussion of Rāma's sin of *brahmahatyā*. There is a section detailing the circumstances of the birth of Rāvaṇa from Kaikasī as son of the sage Viśravas which ends with the statement (39) : "These

sons of Viśravas, Daśagrīva and the others, were twice-born." Hence it is indicated Rāma's "*brahmahatyā*" came to be on account of the killing of Rāvaṇa and Kumbhakarṇa. There follows an extended section in which it is explained that in order to remove this sin of *brahmahatyā* Rāma installed the *liṅga* known as "Rāmeśvara" (40-41).

There is no reference in *Vālmīki* to the installation by Rāma of an image at Rameswaram. *Adhyātma Rāmāyaṇa* does have a brief account : At the time of the building of the bridge from India to Laṅkā, Rāma installs Rāmeśvara Śiva and offers *pūjā* (5.4.1). Then he says, "Whoever honours Setubandha, having had a *darśana* of Rāmeśvara Śiva, is freed by my grace from *brahmahatyā* and other sins." (2)

In the Tamil *Kampa Rāmāyaṇa* there is also a detailed account of the installation of the *liṅga* at Rameswaram in which Hanūmān is sent off to Kailāsa to bring a *liṅga* back for use in the temple. He takes so long that when all is ready for the installation ritual he still has not returned. When Hanūmān finally returns, the *liṅga* he brings is eventually set up before the eastern *gopura* of the temple. And Rāma rules that only after worshipping the *liṅga* at the *gopura* should one worship the *liṅga* in the *garbhagṛhya* (Vettam Mani : 642).

This has the form of a typical *sthalapurāṇa* which, besides outlining the establishment of the temple by a notable divine figure, also rationalizes a specific and peculiar detail of the worship at that place.

Neither *Adhyātma Rāmāyaṇa* nor Kampan, however, link this event to Rāma's sin of killing a Brāhman. It is *Skanda* alone which does this. This text also incorporates the tradition found in *Adhyātma Rāmāyaṇa* that worship at Rameswaram is efficacious for removal of the sin of *brahmahatyā*. And it draws on the tradition that Rākṣasas are worshippers of Śiva (*Brahmakāṇḍa* 47.45-50) :

> At the place where the *brahmahatyā* of King Rāmacandra departed, there came to be a *tīrtha*, releasing people from *brahmahatyā*. A bath at that place is very auspicious, destructive of *brahmahatyā*. And today Rāvaṇa also is seen there in the form of an image. In front of that image there is a

large opening into the world of the Nāgas. The husband of Jānakī brought to that hole the very powerful *brahmahatyā*, born from the killing of Daśagrīva. Then having built the chief *maṇḍapa* over that hole, Rāghava there installed Bhairava as a guard. The terrifying *brahmahatyā*, fearful of the order of Bhairava, was not able to escape out of that hole. There *brahmahatyā* remained, inactive.

The logic of this is not very easy to follow : the relations between the *liṅga* and Bhairava installed by Rāma, and between the bath to remove the sin of *brahmahatyā* and the confining of the personified *brahmahatyā* in the hole, are not worked through with anything like clarity. There seems to be an imperfect melding of disparate traditions in a style common in mythical symbol systems, where multiple explanations of an event or situation are quite acceptable.

The whole picture here has a Śaiva flavour, with Rāma being freed from sin through his establishment of a Śaiva temple. The fact that another temple in Tamil Nadu not far from Rameswaram, that at Suchindram, is also related to the expiation of the sin of a deity—Indra's seduction of Gautama's wife, Ahalyā—is a reminder that the gods or avatāras in these stories often act as exemplars in some ways for ordinary mortals, in their portrayal of devotional actions that humans in similar circumstances may well follow.

The mention of Indra, however, reminds us of another fact, that the portrayal of Rāma as a Brāhmaṇa-slayer is a copy of an earlier portrayal of Indra as a Brāhmaṇa-slayer in his killing of Vṛtra. This portrayal appears to have functioned in two directions—one, as an effective rationale for the demoting of Indra from the place he held in the earlier Ṛg Veda as the most powerful deity; the other, as the end result of a more or less metaphysical observation on the loss of the warrior's power (*tejas*, *ojas*), built perhaps out of the experience of enervation following the out-pouring of adrenalin in a battle situation (Indra's loss of vitality appears to have been only later related to his sin of killing a Brāhma). In both cases the *brahmahatyā* tradition serves as a place for observing the possible negative implications or side-effects of a good deed.

The situation of Rāma here is somewhat like the demotion of Indra, though it appears to fit into a sectarian elevation of Śiva. There are both a negative treatment of Viṣṇu (in the portrayal of Rāma as one guilty of the most heinous of all sins), and a positive valuation of Śiva as the one who is able to release one from this dreadful sin.

The portrayal of Rāvaṇa as a Brāhman thus appears here to serve an essentially sectarian purpose. In referring to an image of Rāvaṇa in the Rameswaram temple, *Skanda* effectively adds Rāvaṇa as a Brāhman to Rāvaṇa as Śaiva, to give perhaps the most positive portrayal of Rāvaṇa in Puranic literature.

(4) **The nobility of Rāvaṇa**

We have noted above in our discussions of the *Vālmīki Rāmāyaṇa* that Rāvaṇa exhibits some quite fine qualities : his extraordinary disciplined *tapas*, his restraint in not forcing himself on S.tā. While the latter is, as we have seen, rationalized away in the *Uttara Kāṇḍa* of Vālmıki, other more positive speculation has developed in explanation of this restraint :

(1) that Sītā was actually the daughter of Rāvaṇa and Mandodarī; (2) that Rāvaṇa was in love with Sītā even before her *svayaṁvara*. A particular twist is given to the latter in *Devībhāgavata*. When Rāvaṇa abducts Sitā he tells her (28.67-68) :

> Formerly I asked for you from your father, King Janaka. But he said that he had made a vow : "Whoever breaks the bow of Śiva will marry my daughter." But the blessed Lord Rudra is my *guru*; I therefore was afraid to break his bow and so I was not present at your *svayaṁvara*. But from that time I have been always thinking of you, pining for you.

Within the context of the *Devībhāgavata* version this has no real significance. The general picture of Rāvaṇa here is still that he is a villain (28.50) wicked and insolent (30.14), the enemy of the Devas, justly dispatched by Rāma. The inclusion of it thus suggests rather that it was a tradition which had become fairly important, So that the writer felt bound to incorporate it. In view of its portrayal of Rāvaṇa as a Śaiva, one might have expected a generally more positive treatment of him in this Purāṇa in praise

of the Goddess; except that its portrayal of the Goddess as supreme is coupled with an acceptance of Viṣṇu in his incarnation as the legitimate protector of the universe and therefore the enemy and destroyer of Rāvaṇa.

....

Rāvaṇa develops from a mildly complex figure in the Vālmīki *Rāmāyaṇa*—mainly negative but with some positive characteristics—into a figure who in different Purāṇas serves a variety of positive functions. Perhaps a basic clue to the potential for the development of the early Rāvaṇa into this variously positive figure is that in Kālidāsa's *Raghuvaṁśa* (12.89 : Antoine, 144).

> Rāma had great esteem for his enemy, for he had vanquished the guardians of the worlds, he had worshipped Śiva by the offering of his heads and he had shaken Mount Kailāsa.

Vālmīki's presentation of Rāvaṇa as an appropriately awesome opponent for Rāma necessarily involved some characteistics demanding of respect, even esteem. The fertile mythic imaginations of the Puranic authors allowed them to develop and build upon these characteristics in accordance with their various purposes.

Works Consulted

Sanskrit texts, by title

(Within the text, *Purāṇa* is omitted from titles so classified; Ānandāśrama Sanskrit Series is abbreviated as ASS.)

Adhyātma Rāmāyaṇa. With the commentaries of Narottama, Rāmavarman and Gopāla Chakravarti. Ed. Nagendranath Siddhantaratna. 2 vols. Calcutta, 1935.

Agni Purāṇa. ASS, 41. Poona, 1900.

Bhagavad Gītā. With the comm. of Sankara. Ed. Dinkar Vishnu Gokhala. POS, no. 1 Poona, 1950.

Bhāgavata Purāṇa. Bombay, 1903.

Bṛhaddharma Purāṇa. Bibliotheca Indica, Calcutta, 1889.

Devībhāgavata Purāṇa. English translation, Swami Vijnanananda. Sacred Books of the Hindus, 26. Allahabad, 1921-23.

Laṅkāvatārasūtra. English translation, Daisetz Taitaro Suzuki. London, 1932.

Mahābhārata. Ed. V. S. Sukthankar et. al. Poona, 1933-69.

Mānavadharmaśāstra. With the comm. of Medhātithi. Bib. Ind. Calcutta, 1932.

Padma Purāṇa. ASS, 131. Poona, 1893.

Raghuvaṁśa of Kālidāsa. English translation, Robert Antoine. Calcutta, 1972.

Rāmāyaṇa of Vālmīki. Ed. G. H. Bhatt. Baroda, 1960.

Śiva Purāṇa. Bombay, 1906.

Skanda Purāṇa. Bombay, 1908-09.

Varāha Purāṇa. Bombay, 1902.

Viṣṇu Purāṇa. Gorakhpur, 1967.

Works in European languages, by author

Dineshchandra Sen, Rai Saheb. *The Bengali Ramayanas*. Calcutta, 1920.

Filliozat, Jean. *La doctrine classique de la medicine indienne*. Paris, 1949.

Hara, Minoru, "A Note on the Rākṣasa Form of Marriage," JAOS 94 (1974), 296-306.

Mani, Vettam. *Purāṇic Encyclopaedia*. Delhi, 1975.

O 'Flaherty, Wendy Doniger. *Asceticism and Eroticism in the Mythology of Śiva*. Oxford, 1973.

Sivaramamurti, Calembus, *The Art of India*. New York, 1977.

Winternitz, Moriz. *A History of Indian Literature*. New York, 1971.

THE PADMA PURĀṆA AND AHMEDABAD

BY

PROF. R. N. MEHTA

AND

PROF. RASESH JAMINDAR

Introduction :

The *Padma Purāṇa* is one of our eighteen *Mahāpurāṇas*. In its sixth part, namely *Uttara Khaṇḍa*, it deals with *Sābhramatī Māhātmya*. This *Māhātmya* describes the *tīrthas* on the river Sabramati and in this process it deals with a few *tīrthas* in the environs of Ahmedabad. Incidentaly it might be noted that it does not discuss Ahmedabad or Asaval.

In this article, these *tīrthas* are identified and examined on the basis of archaeologioal field work. Moreover the tales narrating the *tīrth-māhātmya* are examined here and an effort is made to suggest the chronology of this part of The Padma-purāṇa. (Part V published in 1959, in *Gurumaṇḍala-granthamālā* is used here).

Sābhramatī Māhātmya :

Sābhramatī Māhātmya is narrated in the chapters 134-173; chapters 154, 155, 156, 157, 158, and 159 especially deal with the *tīrthas* in the environs of Ahmedabad. These six chapters describe *Khadgadhāreśvara*, *Dugdheśvara*, *Candreśvara*, *Pippalāda*, *Pincumardana* and *Kotarākṣī tīrthas*

It may be pointed out here that other texts of *Sābhamatī Māhātmya* describe some other *tīrthas* and indicate textual problems.

Khaḍgadhāreśvara :

The first tīrtha on the Sabarmati river in the environs of Ahmedabad is noted as *Khaḍgadhāreśvara*. The *Purāṇa* remarks that the *Khaḍgadhāra tīrtha* is untraceable; see 154. 54.

However while narrating the *Māhātmya*, the Purāṇa notes the emancipation of a *kirāta*, *Caṇḍa* by name, on account of his search

of a bird in the *Bilva* tree. This search led to the falling of *Bilva-patras* on the *liṅga* at the base, suggesting that the *tīrtha* had vanished, leaving only a *Śivaliṅga* and the *Bilva* tree. It may be surmised that after the destruction of the temple site the flora continues to prosper.

This *tīrtha* exists on the left bank of *Sabarmati* in the Shahibag area, to the east of the garden developed by Shahjehan. Here a few temples of the 18th century exist. In them a damaged *ghaṭita* or *Mānuṣa liṅga* exists. This is an old *liṅga*, which bears mute testimony to the truth of a vanished *tīrtha*.

Very near this group, another group of temples known as *Bhīmanātha* exists. In this group besides the old *Mānuṣa liṅga*, sculptures of *Śaiva dvārapālas* and part of *udgama* and *Bharaṇī* of a temple of the Chaulukyan age were traced.

These antiquities suggest the existance of a Śaiva centre from at least the 11th/12th century A. D. It was however destroyed as noted by the *Padma Purāṇa*. But it is silent on the revival of these *tīrthas*. Thus the relics here support the statement of the *Purāṇa*, that there existed an old tīrtha in this area.

The story of *Caṇḍa* and his self immolation by a sword might be taken as folk elements in the *Māhātmya*, or it might indicate the presence of *Kirātas* and *Bhīls* in this area. If the latter view be accepted then it must be taken as having some historical basis, because the town of Asawal that preceded Ahmedabad began its career as a Bhil settlement according to the local belief—a view which is found in the *Prabandha-cintāmaṇi* of *Merutuṅgācārya*.

Dugdheśvara :

The next tīrtha noted in the *Sābhramatī Māhātmya* is a group of *Tīrthas* on the confluence of Sabarmati with a Nala, known as *Candrabhāgā*. Here the group of *Dugdheśvara*, *Candreśvara* and *Pippalāda* is noted. However the *Purāṇa* notes that *Candreśvara* and *Pippalāda* are non-existant.

While narrating the *Māhātmya* of *Dugdheśvara*, the origin of the *liṅga* is ascribed to the curdling of the milk of *kāmadughā*. Here the story of *Dadhīci* drinking the weapons of gods and his giving up his body for collectihg his bones by gods with a view to forging their weapons is narrated to show the *Māhātmya* of the tīrtha.

Dugdheśvara, *Dudheśvara* or *Dudhanātha* exists in the village Vādas, near the Sabarmati Asram of Gandhiji. An examination of this area reveals that *Dughdheśvara* is a damaged *Mānuṣa linga*, housed in a renovated temple. Around this area *Kakśāsana*, Sculputre of dancer and other antiquities of about 12th century exist. These antiquities indicate that this *tīrtha* is old and it was in existence when the *Sābhramatī-māhātmya* (incorporated in the *Padmapurāṇa*) was composed.

At *Candreśvara* a new *tīrtha* has been established but *Pippalāda*, as noted by the *Purāṇa* could not be traced. Significantly at this place a number of *Satī* stones of a period after the 13th century are existent, some of which were apparently buried by the flood of Sabarmati. This shows that one of the reason for the disappearance of a *tīrtha* would be flood. This might account for the disappearance of the tīrthas in this area as noted by the *Purāṇa*.

The giving up of life by *Dadhīci* and his wife *Suvarcā* might reflect the use of this area as a cremation ground. Moreover to account for the growth of *Dughdheśvara*, the word play of *Dughdha* and *Dadhī* seem to have been mixed up by the *Purāṇakāra*. This description in chapters 155, 156, 157 reflect the condition of both a living *tīrtha* and the destroyed ones.

Pincumardana Tīrtha

Chapter 158 of the *Sābhramatī Māhātmya* describes the *Pincumardana Tīrtha* on the bank of Sabarmati. This tīrtha, also known as Nimbārka, was sacred to Sūrya. This *tīrtha* is a little problematic as no temple of Sūn exists here to day. However a careful search reveales the presence of sun images of different periods in the Raikhad area of Ahmedabad. One highly defaced sand-stone image was fixed in the north-eastern bastion of the Gaekwads' Haveli. It is a two-armed sitting image. The other image of marble was located in Pañcanātha Mahādeva near Mianek burj. This is a two-armed, standing image of Sūrya. Besides these several other images were discovered. Stylistically, they belong to a period of about 8th/9th to about 12th/13th centuries A. D. This discovery indicates that the *Piñcumardana Tīrtha of the Padma Purāṇa* existed in the Raikhad-area.

Koṭarākṣī

In the chapter 159 the Purāṇa says that a deity called *Koṭarākṣī*, was installed by Aniruddha and Kṛṣṇa on *Sābhramatī*. This deity was traced in a kotar or gulley, near Calico Pumping station, in the *saptarṣī Arā* area. Here on the southern side of a *kotar* a marble deity, stylistically belonging to about 16th century, was seen. To-day this figure of *Mahiṣamardinī* is worshipped as *Cāmuṇḍā*. However the location of this tīrtha in the *Kotara* in a position of an observation post is an interesting situation, that identifies the deity.

This place having the large settlement of *Daśanāmīs*, their *Samādhis* ranging from 17th century, and other remains belonging to a period of circa 11th/12th century, with *Śaiva* and *Vaiṣṇava* elements is a religious centre of note to some extent.Here the deity on the *kotara* is aptly named *Kotarākṣī by* the Purāṇa,keeping its eye on the long tradition of identification of *Kotarā* with *Mahīṣamardinī*.

After this description, the *Purāṇa* notes the tīrthas at the confluence of *Sābhramatī* with other rivers down stream from Ahmedabad.

Conclusions :

The survey of the *tīrthas* noted in the *Padma Purāṇa*. indicates that the *tīrthas* noted as living in the *Purāṇa* are existing. Some of the *tīrthas* that are noted as lost have been revived, and in Ahmedabad, new *tīrthas* have been established.

This is a natural phenomenon of a strong cultural tradition. It is also significant that any writer will take into consideration the situation of his time and therefore, analysis of the existing situation could be used to know the history of the sites on one side and envisage the period of the composition of the written text. Our tradition emphasising the role of ideas and less importance of inviduality has led to the compilation of works of a variety of subjects. Often they are attributed to some known personality of old. This attitude creates a problem for establishing linear chronology. For solving this chronological problem it is found that explorations and excavation of the site are good tools.

On the basis of these explorations of the *tīrthas* in Ahmedabad, some light could be thrown on the chronology of the text of

the Sābhramatī Māhātmya. The problem of chronology has been stated by M. Winternitz as follows :—

> "It is quite impossible to state anything definite as to the date of *Padma Purāṇa.* It is obviously a loose compilation, the parts of which belong to totally different periods and are probably many centuries apart....It remains the task of future research to extract this ancient nucleus." (Translation of V. Srinivasa Sarma, Vol 1, p. 521, Delhi 1981).

The future research should first study different parts and arrive at their chronology so that the course of compilation and the older parts could be arranged in a chronological order.

In this direction, the present study, essentially of chronological considerations based on field data, could help to suggest the date of an integral part of the *Sābhramatī Māhātmya.* It would help its isolation and probable date of incorporation in the Padma Purāṇa.

The *tīrthas, namely Khaḍgadhāreśvara, Dughdheśvara, Piñcumandārka* have the antiquities of at least 12th/13th centuries A.D. but of them *Khadgadhāreśvara* was indicated as lost. It has been renovated, but the *Purāṇa* is silent both on the renovation and on the near by *tirtha* of *Bhīmanātha* that could be traced to the 17th/18th centuries A. D.

The aforesaid fact suggests the lower limit of the *Sābhramatī Māhātmya.* Its upper limit could be suggested by the clear reference to the disappearance of this *Tīrtha.* Significantly this fact could be ascribed to the 14th century, when on account of political conflict it might have been destroyed.

This situation suggests that the *Sābhramatī Māhātmya* of the Padma-purāṇa was composed between the 14th and 16th centuries A D. However, there are several works on *Sābhramatī Māhātmya* and some of them note later *tīrthas.* These works require collation and analysis for a detailed study.

This study indicates a tradition of the study of the *Purāṇas* and of their writing as well as compilation. The tradition was very active in Gujarat after 1000 A. D. This rich tradition is now the dynamic force in composing different literary compositions, and studies from our angle of vision.

REASON FOR THE BHĀGAVATA VIEW ABOUT THE UPAVEDA OF THE ATHARVAVEDA.

BY

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

It is noteworthy that only the Bhāgavata-purāṇa speaks of the creation of the Upavedas while speaking of the creation of the four Vedas in 3.4·37–38.[1] From these verses it appears that the Bhāgvata connected Āyurveda, Dhanurveda, Gāndarvaveda and Sthāpatyaveda with the Ṛc, Yajus, Sāman and Atharvan Vedas respectively.

The connection of the aforesaid four *vidyās* (sometimes called Upavedas) with the Vedas is found to have been stated in such an ancient work as the Caraṇavyūha,[2] which connects Arthaśāstra with the Atharvaveda. The Devī purāṇa in its chap. 107 (which seems to be based on the extant Caraṇavyūha or a work similar to it) also follows the view of Caraṇavyūha.[3] The Prasthānabheda, a

---

1. ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः ।
 ·······आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः । स्थापत्यं चासृजद् वेदं क्रमात् पूर्वादिभिर्मुखैः ॥ Bhāg. 2.12.37-38). (The Bhāg. does not use the word upaveda here.) Śrīdhara explains sthāpatya by Viśvakarmaśāstra. All forms of mechanical art and some forms of the fine art are included in Viśvakarmaśāstra; *vide* Kāśikhaṇḍa 86. 74-89 for a detailed list of things created by Viśvakarman.

2. तत्र वेदानामुपवेदाश्चत्वारो भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गान्धर्ववेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं च इत्याह भगवान् व्यासः स्कन्दो वा (Caraṇavyūha 4). The commentator Mahidāsa explains Āyurveda by चिकित्साशास्त्र, Dhanurveda by युद्धशास्त्र, Gāndharva-veda by संगीतशास्त्र and Arthaśāstra by नीतिशास्त्र, शस्त्रशास्त्र, विश्वकर्मादिप्रणीन शिल्पशास्त्र. In fact Arthaśāstra stands for all secular śāstras that are necessary to maintain the worldly life.

3. सर्वेषामेव वेदानामुपवेदं श्रृणुष्वतः । ऋग्वेदस्यायुर्वेदो युजुर्वेदो धनुस्तथा ॥ ४५ सामवेदस्य गान्धर्वः अर्थशास्त्राण्यथर्वणे ॥ ४६ क (Devīpurāṇa, 107. 45-46a).

very late work (by Madhusūdana Sarasvatī) holds the same view.[4] A recension of Caraṇavyūha however reads Astraśāstra as the Upaveda of the Atharvaveda.[5]

There is no doubt that the assertion of the Bhāgavata that *sthāpatya* is to be connected with the Atharvaveda requires an explanation, for the view is not expressly stated in any authoritative work. Since long before the composition of the Bhāgavata the aforesaid four *vidyās* were regarded as Upavedas in Vedic tradition, the non-mention of the word Upaveda in the Bhāgavata-verses does not prove that the Purāṇa was not aware of the class called Upaveda.

It is true that the validity of the connection of Arthaśāstra with the Atharva-veda cannot be denied. The Atharva-veda is especially connected with the Śūdras (Āp. Dh. S.2.11.29.11–12)[6] and since '*śilpakarmans*' are enjoined as the means of living of the Śūdras[7] it is quite reasonable to connect Arthaśāstra with the Atharva-veda. It is said in the Purāṇas and other works that the Atharva-veda has intimate connection with secular activities and not with such sacrificial works as bear fruit in the other world.[8]

---

4. आयुर्वेदो धनुर्वेदो गन्धर्ववेदोऽर्थशास्त्रं चेति चत्वार उपवेदाः. According to Madhusūdana Kāmaśāstra is included in Āyurveda; दुष्टस्य दण्डः and प्रजापालन are included in Dhanurveda; नीतिशास्त्र, अश्वशास्त्र, शिल्पशास्त्र, सूपकारशास्त्र and चतुःषष्टिकलाशास्त्र are included in Arthaśāstra.
5. तथा च शौनकोक्ते चरणव्यूहे ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः''''अथर्ववेदस्यार्थ-शास्त्राणि भवन्ति; अस्त्रशास्त्राणि भवन्ति इति चतुर्थचरणं दाक्षिणात्याः पठन्ति (Prāṇatoṣiṇī-tantra, p. 62); see also Sans.-Eng. Dic. by Sir M. Williams, s. v. उपवेद.
6. सा निष्ठा या विद्या स्त्रीषु शूद्रेषु च । आथर्वणस्य वेदस्य शेष इत्युपदिशन्ति (आप ध० सू० 2. 11. 29. 11-12).
7. शिल्पाजीवं भृतिं चैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः (Vāyu-p. 8. 171); शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि चाप्यथ (Śaṅkhasmṛti 1. 5).
8. Vide Skanda-p., Nāgarakhaṇḍa 202. 16-17 (Vang. ed.). It is stated here that the Agniṣṭoma and other sacrifices that are performed by the three Vedas are पारत्रिक and not ऐहिक (for the benefit of this world; or producing results in the world) while the AV. is for the benefit of this world (हिताय सर्वलोकानाम्).

This also shows the validity of connecting Arthaśāstra with the Atharva-veda.

Since *sthāpatya-veda* (science of architecture) may be considered as falling under the domain of Arthaśāstra, there must be a definite reason for mentioning it in the place of Arthaśāstra.

Following points may be considered in this connection :

Sthāpatya (architecture) is one of those subjects that are treated of with much detail in Tāntric-Āgamic literature. (In fact the construction of *mandiras* and of the images of deities is regarded as one of the important subjects of this literature.) Now, the Tāntric-Āgamic śāstra is regarded as intimately connected with Atharva-veda by eminent teachers of this śāstra.[9] Since the Bhāgavata is based on the Vaiṣṇava Āgama, it was quite natural for the author of the Bhāgavata to mention *sthāpatya*—instead of Arthaśāstra—as a śāstra connected with the Atharvaveda.

There is another factor that may explain the deliberate use of the word *sthāpatya* by the author of the Bhāgavata, one of the sincerest preacher of the Kṛṣṇa-cult. In the Purāṇic tradition Vāsudeva i. e. Kṛṣṇa is regarded as one of the teachers of architecture (Vāstuśāstra) (Matsya-p. 252.2-4). This is not a baseless assertion, for Kṛṣṇa is said to have constructed the city of Dvārakā in such a manner that women residing therein could fight with their enemies (Mbh. Sabhā-p.14.51). Since *sthāpatya-vidyā* became glorified on account of Kṛṣṇa's association with it, the author of the Bhāg. seems to have mentioned *sthāpatya-veda* in the place of Arthaśāstra.

A question may be raised as to why the Bhāgavata does not follow the view of the Āyurvedic school which connects Āyurveda with the Atharva-veda. It is true that this view cannot be brushed aside, for the contents of the Atharva-veda are in favour of connecting Āyurveda with this Veda. (AV. has a large number of passages on diseases and their treatment.)

---

9. Vide the bhāṣya by Bhāskara Rāya on Bhāvanopaniṣad, 36. Āgama's intimate connection with the Atharvaveda may be known from the statement of the Ahirbudhnya-saṁhitā that it has extracted the āgama-mantras (in ch. 19) from the Atharvaveda (ch. 42).

The problem may be easily solved if the view of the Āyurvedic school is understood properly. Suśruta asserts that Āyurveda is an *upāṅga* of the AV. (इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्य, Sūtrasthāna 1.6). Though some teachers of Āyurveda do not use the term *upāṅga* and assert the connection of Āyurveda with the Atharvaveda in a general way,[10] yet there is not the slightest doubt that Suśruta's statement shows the *śāstric* view of the teachers of Āyurveda. Since Āyurveda is regarded as the *upāṅga* and not the Upaveda of the Atharva-veda and since the Bhāgavata speaks of the connection of the Upavedas, the non-acceptance of the view of the Āyurvedic school by the Bhāgavata cannot be taken as erroneous. *Upāṅga* must be different from Upaveda.

The use of *upāṅga* by Suśruta shows that like the enumeration of the *aṅgas* (of the Vedas) there was an enumeration of the *upāṅgas* also. It also appears that the enumeration of *upāṅgas* was not of one kind only like the enumeration of the *aṅgas*. We have an enumeration of *upāṅgas* which does not mention Āyurveda[11]. (It

---

10. See Caraka, Sūtra. 30.20-21 (वेदानां कं वेदमुपदिशान्ति आयुर्वेदविदः ....अथर्ववेदे भक्तिरादेश्या); Kāśyapa-saṁhitā, p. 42 (कं च वेदं श्रयति अथर्ववेदमित्याह....तस्यादथर्ववेदं श्रयति). The Bhāvaprakāśa regards Āyurveda as अथर्वसर्वस्व.

11. प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि (Caraṇavyūha, 2). The passage, according to the commentator Mahidāsa, contains the names of six upāṅgas. Anantadeva in his comm. on Kātyāyana's Bhāṣika-pariśiṣṭa-sūtra 3. 28 explains upāṅga in the same way. There is a traditional verse on the enumeration of upāṅgas : प्रतिपदं चानुपदं छन्दोभाषासमन्वितम् । मीमांसान्यायतर्कश्च उपाङ्गानि विदुर्बुधाः ॥ For an elaborate discussion on upāṅga, see तैत्तिरीयप्रातिशाख्यभूमिका by Raṅgacarya (p. 4). The Devīpurāṇa reads : उपाङ्गानि शृणु । प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषा मीमांसा च । न्यायतर्कसमायुक्ता उपाङ्गाः परिकीर्तिताः ॥ (107. 25-26). The Prasthānabheda of Madhusūdana Sarasvatī has however a different view (पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राणि चेति चत्वारि उपाङ्गानि).

does not even connect *upāṅgas* with particular Vedas.) It is quite likely that there was another enumeration of Upāṅgas which read Āyurveda along with three other *vidyās* and connected them with the four Vedas (one *upāṅga* with one Veda). In this enumeration Āyurveda must have been connected with the Atharva-veda.[12]

12. The Bhāgavata view may be explained in another way, which however does not seem to be very sound. In ancient works the word sthapati is found to have been used in the sense of 'a king, ruler, chieftain, governor and the like. (Thus the word स्थापत्य (स्थपति with the suffix ष्यञ् in the sense of *bhāva* or *karman*) may mean *rājadharma* or *rājakṛtya*. Since the Atharva-veda has a very intimate connection with king, kingly duties etc. (Vāyu-p. 60. 20; Viṣṇu-p. 3. 4. 14, Skanda-p. Nāgara-khaṇḍa 174.50 : भूपानां कार्यसिद्धये), sthāpatya may reasonably be conneted with this Veda. It Dhanurveda is taken in the strict sense of yuddhaśāstra (science of war), sthāpatya in the aforesaid sense cannot be included in Dhanurveda. The Bhāgavata does not follow the reading शस्त्रशास्त्र (the reading of the southern recension of the Caraṇa-vyūha) for the simple reason that शस्त्रशास्त्र clearly falls under Dhanurveda.

CONSIDERATIONS ON A NEW METHOD OF CRITICALLY EDITING THE PURĀṆA-S*

By

Giorgio Bonazzoli

The classical way of preparing critical editions was aimed at reconstructing the oldest possible text with the help of the available manuscript evidence and it was adapted particularly to texts having a close MSS tradition. The Purāṇa-s have a plurality of versions and an open tradition which are inherent to their very nature. So the classical way of preparing critical editions is radically inadequate when it comes to representing and reconstructing the richness of purāṇic tradition both in its development along the centuries and in its very initial period. Therefore, a new approach that suits the nature of the Purāṇa-s is needed.

The text of the Purāṇa-s that has reached us in MSS and tradition is not uniform, but it is divided into several 'regional' or 'local' versions, which reproduce in different ways a similar content and show, when reciprocally confronted, additions, omissions or substitutions. These variants, although always changing and fluctuating, constitute the very essence of the Purāṇa-s and have, therefore, to be given relevance and importance, if we want to visualize and reconstruct the whole purāṇic tradition from the beginning up to modern times.

The Pretakalpa of the Garuḍapurāna that is given in the Appendix is one of the most appropriate examples of fluidity of tradition in the purāṇic field and constitutes an example of a text, which has different authoritative forms according to place and time. The pages given in the Appendix try to reproduce the totality of tradition of an *adhyāya* of the Pretakalpa without losing touch with the specific individual versions which were, and are, considered authoritative in different areas.

---

* This paper was read at the VIth world Sanskrit Conference, held in Philadelphia (USA) on 13-20 October, 1984.

The new way of preparing critical editions adapts itself to the nature of the Purāṇa-s and similar texts—and so it may not suit other kinds of texts—and goes on the assumption that for understanding a Purāṇa in all its totality from the beginning until now, we have to take into consideration and give equal importance to all its different versions actually available in MSS evidence and tradition, even if they are represented by a very small number of MSS or by a single MS.

In the sample given in the Appendix, unfortunately, only a few MSS and editions could be used, all of which are in Devanagari with the exception of one in Maithili and one in Bengali; yet the conclusions reached with such a small number of versions (11 MSS and printed editions, all from North Indian scripts and 4 testimonia) are the same as those that would be drawn from a larger spectrum of MSS and editions and therefore from a larger representation of versions. From the simultaneous consultation, at each point of the *adhyāya*, of all the variants proposed by the editions and the testimonia, one gets a kind of tridimensional perspective of the text. The whole tradition is seen, as it were, all together, in a coup-d' oeil.

The bold characters, which have been used in the printed edition for an easy and quick consultation of the text, do not represent a specific version, but indicate the variations of each word or syllable which have been accepted by the majority of the MSS and editions. As in fact there is no 'short version' in the Purāṇa-s that can be considered rightly and normally the closest to the original, the most accepted variant usually assumes the role of the most important version.

The new critical edition makes it possible to easily pick out a single desired version, which could be either the oldest one, or at least the one belonging to the oldest MS, the one considered *prāmāṇika* or the one belonging to a specific area. In order to find out the desired version, one simply has to follow the symbol a MS has in the critical edition in all its peculiar variations throughout the text. To facilitate such a reading the symbols representing the MSS and the editions are not those of the place or script of the MSS, as it is the common practice, but they have been simplified and reduced to A, B, C, D only, which represent four different

major versions. The reader should make himself thoroughly familiar with the nature of the different versions by reading the introduction. The history of each MS, so rare to discover, would be of great help for determining the area where a particular version was used. Anyway, the attentive reading of the text as it is presented in the new critical edition is the best way to become acquainted with the nature of each version.

Through the study of the individual versions and by comparing all the variants among themselves, the editor and the reader can sometimes come to discover the oldest or the matrix of all or parts of the variants. It will be the duty of the critical editor to point out such cases to the readers by means of critical notes or by special printing devices. Judgements on the relative date of a variant, however, will be very rarely possible; more frequently they will remain uncertain or will be totally impossible. But even in the cases where they are possible, the editor in pointing them out, has to take care not to endanger the value of the other versions, which should not at any rate be disregarded or considered secondary merely because they are posterior.

A great benefit that can be drawn from the new critical edition is the possibility of seeing how a variant or a group of variants developed along the MSS tradition and along with it also the possibility of discovering the evolution of an idea. *For this reason the critical edition includes also MSS with mistakes or MSS that are the sole representative of a version, even if they are not good MSS.*

In this way the overestimation usually given to reconstructing the oldest version to the detriment of the other versions or variants is considerably reduced. The critical edition should, no doubt, contribute to finding out the relatively oldest version or variant, but simultaneously and mainly it should give the reader and the scholar a clear overall picture of the whole MSS tradition and evolution. That is why any edition of a Purāṇa that gives only one version—even if it is the oldest or the 'reconstructed' one—is incomplete. Every Purāṇa, indeed, is formed from its very beginning by a kind of harmonic convergence of different versions with all their variants. This fact acquits the new critical edition from the possible charge of being contaminated or inflated. Even the two theories of formation of the Purāṇa-s,

available in the purāṇic texts, seem to support the fact that from the very beginning there were simulateous versions of the same Purāṇa. In both theories, the heavenly and the human Purāṇa is either divided straight away into eighteen Purāṇa-s or is narrated to six disciples and immediately renarrated in four or six different ways. We may assume from this that also inside each Purāṇa the similataneous plurality of versions was a well-established fact from the very beginning. Such a plurality of versions, moreover, can be inferred also from the originally oral nature of the Purāṇa-s.

So, in tune with the whole tradition, the new critical edition demolishes the idea that there was a unique and uniform rigid original text of the Purāṇa-s which has to be reconstructed, that a critical edition is meant for reaching the oldest possible text of the Purāṇa-s and that all the additions to it have to be put in footnotes or appendix. However, in consonance with the classical critical edition, this new edition is also based on historical principles, not in the sense that it aims at reconstructing the original or the oldest possible text, but in the sense that it shows, when it is possible, the relative precedence or dependence of a variant with respect to another one, without losing sight of whole tradition or emphasizing only the oldest and reducing the others to a secondary importance in the footnotes. Instead of putting emphasis on the oldest text, the new critical edition gives importance to the most commonly accepted text which gives the general understanding of the tradition and it is, therefore, printed in bold characters.

In tune with the classical critical edition this new edition is also based on critical principles although surely different from the old ones. Such principles are applied first of all to the cases—and they are many—in which there are scribal errors, secondly to cataloguing and uniting the MSS into versions according to their affinity in readings (in the sample given in the Appendix four main groups have been identified) and lastly to disposing the versions in such a way as to show, when it is possible, their mutual relation and interplay, especially with what is printed in bold characters, i. e., the prevalent variation available in MSS evidence.

So this new critical edition has many advantages in common with the classical one, and at the same time tries to find a solution

to some problems that had been put forward by V. S. Sukthankar in his Introduction to the Ādiparvan of the Mahābhārata, but that had remained open. Sukthankar had written that 'the Mahābhārata is not and was not a fixed rigid text, but is fluctuating epic tradition, a *theme avec variations*, not unlike a popular Indian melody. Our objective should consequently not be to arrive at any archetype (which practically never existed), but to represent, view and explain the epic tradition in all its variety, in all its fullness, in all its ramifications. Ours is a problem in textual dynamic, rather than in textual statics.' (*Ādi*, cii). The great scholar himself did not stick to this aim, in fact, but he pursued his research of the original or the oldest text, although he knew that, to say it in S.M. Katre's words:' "the genealogical method strictly speaking, cannot be applied to conflated manuscripts as such.' (*Introduction to Indian Textual Criticism*, Poona, 1954, p. 44). It is well known that all the purāṇic MSS are conflated; a mere look at the interplay of variations in the *adhyāya* given in the appendix will convince even the most sceptical scholar of this. The aim of the here proposed new way of preparing critical edition of the Purāṇa-s is to answer to unsolved problems and realize Sukthankar's great vision that he chose not to pursue in his work.

The critical editions of the Purāṇa-s and the Epics published up to now have been considered by some scholars as well as by many traditional paṇḍits as *aprāmāṇika*, and therefore, unacceptable. Sukthankar himself says of his edition of the Mahābhārata that : 'it is a mosaic of old and new matter' (*id.*, ciii) The new critical edition has a double advantage on the classical one; the first is that one can read any of the versions one considers *prāmāṇika*; and this can be done simultaneously even by persons who consider differnt versions *prāmāṇika*. This means that this type of critical edition can be used as authoritative by any devotee or scholar belonging to any *sampradāya* in any part of the world. The second advantage is the simultaneous reading of several versions, different and yet concording, older and more recent, which allows to see and grasp the harmony of the whole tradition. Moreover, the simultaneous approach to several versions show how a text can be attributed, as is the case with the Purāṇa-s, to a single person, although it was recited and transmitted in many different ways and so the polemics between modern scholars and orthodox paṇḍits

concerning the authorship of the Purāṇa-s, whether it is to be attributed to the Vyāsa named Kṛṣṇa Dvaipāyana (and his six disciples) or to be shared by several authors, is dissolved. The new critical edition makes it easy to discover how themes, ideas, inspirations seeds of revelation etc. belong to a basic text which appears constantly and strongly almost under each *śloka*, but which is nearly always baffling the scholars and readers because in fact it has never been fixed in precise wording. At the same time, the new critical edition shows how the development of such themes, ideas, seeds of revelation etc. could take place, and how in fact all the developments can beautifully fit within the unity of the whole and can form a choral harmony representing the text in its fullness.

The new critical edition, lastly, combines in itself the modern line of scholarship which distinguishes and separates the version and cut even the words on critical principles and the tradition which unifies the authorship and refers it to one superhuman source.

The sample of critical edition here prepared is now left to the scholars and paṇḍits for discussion and appraisal.

INTRODUCTORY REMARKS

The sample reproduced in the following pages is an attempt towards a new way of conceiving the critical edition of the Purāṇa-s, though it does not represent the definitive critical edition of the text here presented.

The text given in the following pages is *adhyāya* 5 of the Pretakalpa (Garuḍapurāṇa of Jīvānanda Edition). The Pretakalpa of the Garuḍapurāṇa, in fact, is the right text for checking the validity of the new critical method, as the Pretakalpa represents the purāṇic tendency to plurality and multiformity at its top and amidst the greatest variety of versions it constantly keeps a profound unity of themes and wording.

Adh. 5 has been chosen because it contains two elements of Pretakalpa that are present in all the versions consulted up to now (i. e those represented in North Indian scripts), namely the rituals immediately before and after death and the sufferings of the dead while going towards the abode of Yama. Such themes are also available in the Sāroddhāra of 10 *adhyāya*-s reproduced in Garuḍapurāṇa II. 1-10 of Veṅkaṭeśvara Edition and II. 1-11 of Vaṅgavāsī Edition as well as in the Sāroddhāra of Naunidhirāma. The chosen *adhyāya*, moreover, proved to be very rich also from a 'critical'point of view, as it contains several scribal mistakes, additions and omissions, several simultaneous versions and shows a clear reciprocal influence among them. This *adhyāya* therefore seems to be sufficient for the establishment of the methodology of the new critical edition, even if the MSS used to prepare it are not numerous.

Key to Reading the Critical Edition

The here presented critical edition is basically a '*collectiolectionum*', i. e., a gathering of texts, long and short, old and new, correct and incorrect arranged in such a way as to show their reciprocal relation. It is absolutely necessary, therefore, that the reader should be well acquainted with the MSS used in it and their nature. For this reason a detailed account of all the used MSS and editions will be given below.

The reader must be able to easily follow any one of the variations or versions, whether it is represented by a group of MSS or by only one. For this reason each MS or edition is represented by a simple conventional symbol—A, B, C, D,—differently from the common practice of giving symbols indicating the origin of the MS or its script. The following are the conventional symbols used in this edition :

A_1 = Garuḍapurāṇa, Pretakalpa, *adh* 15, Veṅkaṭeśvara Steam Press, Bombay, 1906.

A_2 = Garuḍapurāṇa, Pretakalpa, *adh* 16, Vaṅgavāsī Edition, Calcutta, 1907 (in Bengali script).

A_3 = MS No. 10/179, Sarasvati Bhandar, Rāmnagar, Vārāṇasī.

A_4 = MS No. 1?8/1881-95, B. O. R. I., Pune.

B_1 = Garuḍapurāṇa, Pretakalpa, *adh* 5, Ed. by Jīvānanda Vidyāsagar, Calcutta, 1890.

B_2 = MS No. 11/179, Sarasvati Bhandar, Ramnagar, Vāɹāṇasī.

B_3 = MS 524/4862. Ganganatha Jha Kendriya Sanskrita Vidyapeetha, Allahabad (in Maithili script).

B_4 = MS No. 5/5361, National Archives, Kathmandu, Nepal.

C = MS TR 777, Adyar Library, Madras.

D_1 = MS No. 826/5010, Ganganatha Jha etc., Allahabad.

D_2 = Garuḍapurāṇa (Pretakalpa), Munshi Kanheya Lal, Mathurā, 1884.

T = Testimonia. The following texts have been used :

N = Sāroddhāra of Naunidhirāma, Nirṇaya Sagar Press, Bombay, 1949.

S_1 = Garnḍapurāṇa, Pretakalpa, *adh* 4, Veṅkaṭeśvara Steam Press.

S_2 = Garuḍapurāṇa, Pretakalpa, *adh* 5, Vaṅgavāsī Edition.

S_3 = MS No. 143, B. O. R. I. Pune.

⊙ = omit (s).

$\rightleftarrows$ = read on the other side.

(→) = 'for'; it is given only in cases of necessity to show the letters or syllables that have been substituted.

* = possibly the oldest version or the origin of all or part of the available MSS evidence.

—The small numbers put on the syllables indicate the footnotes and refer only to the syllable on which they are put, unless indicated differently.

—The versions are countersigned with their own symbols only when it is necessary. The version without any symbol is common to all the MSS except those that have their symbols in a parallel variant.

The reader of the critical edition has first to select one version, for instance B_3, and then he has to follow its symbol along all the words of the *śloka.* In order to do that he has first to check whether in the half *śloka* (a,b) that he is going to read, his version is represented or not; he will find it by reading the capital letters written below each *śloka* number or half *śloka* letter. Then he will begin its reading starting from the first word of the *śloka* that has either the symbol of the version selected (for instance B_3), or no symbol and likewise for the second, the third and all the following words. The variation B_3 of the *śloka* 55, for instance, will be the following :

दग्धस्थानान्तरं कार्यं पुत्रैः स्नानं सचैलकम् ।
तिलोदकं ततो दत्वा नामगोत्रोपतिष्ठतु ॥

To understand the relation B_3 has with all the other versions, the reader will have to consult not only all the other variants including the version C, but also the Testimonia (T) given in the footnotes and the critical notes.

Description of the texts used and their relation

A_1—Veṅkaṭeśvara Steam Press, Bombay, 1906. The here presented *adhyāya* is number 15 in this edition, and it is longer than the other versions in several places. Veṅkaṭeśvara Edition, along with Jīvānanda Edition (our B_1), represents the best version of the Pretakalpa but it has the tendency to correct; so its value may be based on recent corrections. Its readings agree mainly with Vaṅgavāsī Edition (our A_2) and MS 11/179 (our A_3) of Ramnagar (Vārāṇasī), while its additions are often common with

Jīvānanda's (B_1). At times, when the text of A_1 differs from the other versions, the footnotes give variants which agree with B_1 and other MSS, but no source of such variants is given. It is normally correct, but it has the tendency to enlarge. Its version is sometimes supported by more MSS evidence than Jīvānanda's (B_1). Very often, in this *adhyāya*, A_1 and B_1 have additions of their own. As these additions are not available in A_2 and A_3 which follow very closely A_1, it is probable that A_1 has been influenced by B_1 (Jīvānanda Edition).

A_2—Vaṅgavāsī Edition, Calcutta, 1907. It represents a Bengali version and it seems to have been influenced abundantly by B_1, which also represents a Bengali version, and especially by A_1 with which it agrees almost completely. The here presented *adhyāya* is number 16 in this edition and follows the general tendency of this version, i. e., it is very close to A_1. The additions available only in A_1 and B_1 (Veṅk. and Jīv.) are put in the footnotes; they usually agree more with B_1 than A_1. It has several missing passages and no additions of its own in this *adhyāya*. It forms a group with A_1 and A_3, but it is definitely closer to A_1 than to A_3. It has very often readings of its own.

A_3—It is a MS in Devanāgarī found at Ramnagar. The Fort of Ramnagar has two MSS of Pretakalpa, 10/179 and 11/179. The former agrees mostly with A_1 and A_2 and therefore it is catalogued as A_3, the latter agrees mostly with B_1 and so is signalled B_2. This shows that in the same place two different versions were used. At times A_3 differs from A_1 and is closer to B_1. The influence of B_1 and B_3 (Maithili MS) is sometimes felt, while there is apparently no reciprocal influence between the two MSS of Ramnagar, A_3 and B_2. A_3 has only a couple of variants of its own, but usually it forms a compact group with A_1 and A_2.

A_4—It is a MS belonging to the B. O. R. I. of Pune. It certainly belongs to group A with which it agrees mostly, but it has many independent readings and often agrees also with other MSS especially B_2-$_4$ (Ramnagar, Maithili, Nepal) with which at times it forms a special group. A strong relation is visible also with B_1 Jīv.) and sometimes with C (Adyar; South Indian version?). An agreement between A_4 and B_4 (Nepal) is also frequent. In group A, A_4 is the MS having the most numerous relations with other groups.

B_1—*Adhyāya* 5 of Jīvānanda Vidyāsagara, Calcutta, 1890. This is surely the main edition of the Pretakalpa not only as printed edition, which has influenced A_1-$_2$ (Veṇk. and Vaṅg.), but also as MS. Among all the versions in 35 *adhyāya*-s, Jīvānanda seems to be the version which has more MSS at its support. Yet it has several readings of its own and it agrees at times with a few MSS against the majority. The additions peculiar to A_1 and B_1 seem to have been originally only in B_1 from which they were later borrowed by A_1, as said before. B_1 like A_1 has the tendency to correct. The difference between the readings in A_1 and B_1 seems at times due to different ways of correcting a previously corrupted text. The peculiar readings of B_1 are more numerous when B_1 shares the *ślokas* with several other MSS than in the additions proper to A_1 and B_1. In this latter case also, however, the differences are many and they can hardly be attributed to recent mistakes; they are most probably to be ascribed to old different tradition.

B_2—It is MS 11/179 of Ramnagar and it definitely belongs to group **B**. The relation with group **A** is rare, except with A_4 (Pune), and it has almost no peculiar readings in common with the other MS of Ramnagar (A_3). It agrees very often with B_3 (the Maithili MS) and sometimes with B_4 (Nepal) and A_4 (Pune). It rarely has variants of its own but it has several scribal mistakes.

B_3—It is a MS in Maithili and it is the most corrupted among the MSS and editions consulted for the *adhyāya*. It is carelessly written and was copied from a MS with already missing or illegible syllables. It agrees especially with B_2 and sometimes with A_4, namely with MSS of Ramnagar and Pune. Peculiar readings of B_2-$_4$ (Ramnagar, Maithili, Nepal), B_1-$_3$ (Jīvānanda, Ramnagar, Maithili) are also not rare. It hardly has variants of its own and so it cannot be considered representative of a Maithili version. Its relations with MSS at present preserved at Ramnagar, Nepal and Pune, namely A_3, B_4 and A_4, may hint at some connection between the original (unknown) places of these MSS.

B_4—This MS comes from Kathmandu, Nepal. It belongs, no doubt, to group **B**. It has several scribal mistakes and his no long additions or omissions of its own; yet it has several peculiar readings of its own and many other in common with B_2-$_3$, A_4, i. e.,

with MSS found in Ramnagar, Maithili area and Pune. It can hardly be considered representative of an ancient Nepali group.

C—It is a transcription in Devanāgarī of a Pretakalpa from another script, still unknown to me, most probably a South Indian script. It is deposited at Adyar and it is a summarized version of the Pretakalpa in 18 *adhyāya-s*. The first 15 *adhyāya-s* agree with the common version and so they can be considered as a parallel version to **A**, **B**, **D**. It is a rather different version of the Pretakalpa, although it follows very often the same wording as **A** and **B**. The MS is rather corrupted and being the only representative of its version emendations would have been needed. The corrections, however have been purposely left aside in the specimen given here as other MSS of the Pretakalpa in 18 *adhyāya-s* have been traced and they have first to be consulted before any emendation is made.

D—This symbol does not represent one version but gathers two definitely distinct versions both of which summarize the first *adhyāya-s* of the common version of the Pretakalpa. $\mathbf{D_1}$ represents MS 826/5010 of Allahabad, which contains a version of the Pretakalpa in 30 *adhyāya-s*. $\mathbf{D_2}$ represents an edition of the Pretakalpa in 34 *adhyāya-s* printed at Mathurā in 1884, i. e., before Jīvānanda Edition. The first two *adhyāya-s* of both $\mathbf{D_1}$ and $\mathbf{D_2}$ summarize the first 6 *adhyāya-s* of Jīvānanda ($\mathbf{B_1}$); this is the reason why the text of the version **D** is available only in a few *śloka-s* and why the two rather different texts have been put together. The two texts have many mistakes, especially $\mathbf{D_2}$, and at times they are incomprehensible. The two texts are surely different from **A**, **B**, **C** but they never have common readings of their own so they do not form a version by themselves. $\mathbf{D_1}$ is closer to Jīvānanda Edition ($\mathbf{B_1}$) than $\mathbf{D_2}$.

T—There are 4 Testimonia used in this *adhyāya* :

N is the symbol of Naunidhirāma's Sāroddhāra, a recent work (XVIII A. D. ?) of Rajasthan, which is now prevalent as authoritative text almost all over India. The text is correct and agrees especially with Jīvānanda ($\mathbf{B_1}$). No MSS of this text have been consulted. Besides the given *śloka-s* Naunidhirāma's Sāroddhāra contains many more *śloka-s* which have the same meaning as, or are close to, the Pretakalpa but they have different words.

S_1 is the symbol of Veṅkaṭeśvara Steam Press Edition, *adh.* 4.

S_2 is the symbol of Vaṅgavāsi Edition, *adh.* 5.

The two texts show practically no differences. These *adhyāya-s* belong to a group *adhyāya-s* (10 in Veṅk., and 11 in Vaṅg.) affixed to the version in 35 *adhyāya-s*, but which in fact constitute a Sāroddhāra.

S_3 is the symbol of MS 143 of B. O. R. I. of Pune. It has a good number of mistakes but it is practically not different from S_{1-2}. In other *adhyāya-s* MS 143 is rather different from the corresponding *śloka-s* of Veṅkaṭeśvara and Vaṅgavāsī Editions and it appears to be closer to Vaṅgavāsī than to Veṅkaṭeśvara. The few *śloka-s* used as Testimonia in this *adhyāya* are not sufficient to make this trend clear.

The 9 main MSS used in this sample of new critical edition can be grouped in the following way :

A_{1-3} may represent a Northern version.

B_{1-2} may represent a Bengali version.

A_4 B_{3-4} constitute a mixed group having MSS from different places, at present such places are : Pune, Maithili area and Nepal.

C is most probable representing a South Indian version.

These groups are not rigid; they are mingling continuously, as they were in a fluid condition. The groups in fact represent only a general tendency of the MSS.

प्रेतकल्पे पञ्चमोध्यायः

AB गरुड उवाच ॥

1\. a. भगवन् ब्रूहि मे सर्वं यमलोकस्य निर्णयम्[१] ।

A-C

b. जन्तोः[२] प्रयाण[३]मारभ्य माहात्म्यं वर्त्म* विस्तरम् ॥ १ ॥

C वर्ण्य

B1.4 प्रमाणं विस्तरं तस्य माहात्म्यं च सुविस्तरम् ॥ १ ॥

B4 लोकविश्रुतम् ॥ १ ॥

AB श्री[४]भगवानुवाच ।

A4.B4 श्रीकृष्ण उवाच ॥

2\. a. शृणु तार्क्ष्य प्रवक्ष्यामि यममार्गस्य* निर्णयम् ।

A-C B1 यमलोकस्य C विस्तरम् ।

B4 अथ वक्ष्यासि (मि ?) संक्षेपात् यममार्गस्य निःकृतिम् ।

b. प्रया[५]णकानि सर्वाणि भुवनानि च षोड[७]श ॥ २ ॥

C→ A4कर्माणि A1.3नगराणि च[६]

A2तथा श्राद्धानि

3\. T a. षडशीति सहस्राणि योजना[८]नां प्रमाणतः ।

A1-3 BC

b. यमलोकस्य चा[९]ध्वानमन्तरं मानुषस्य च ॥ ३ ॥

A1.2 चोर्द्धं वै अन्तरा

A3.B1 चाध्वा वै B1अन्तरो

---

१. B2 °यः; २. C °न्तो; ३. A2 °मा°; ४. A3 ⊙; ५. B1-2 °मा° (→या); B3 °णि°; B4 °णं° (→°ण°;) ६. A3 ⊙; ७. A2 °शः; ८. A3 °ना; ९. B2 वा°

C गरुड ॥

1.
C
←

C

श्रीकृष्णः ॥

2. a.
C ←

b. प्रयाणे सुखदुःखानि भुवनानि च षोडश ॥

3.
C
←

T 3. N षडशीति सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ।
यममार्गस्य विस्तारो विना वैतरणीं खग ॥1.56॥

4. T a. सुकृतं[१] दुष्कृतं वापि भुक्त्वा[२] लोके यथार्ज्जितम् ।। ४ ।।
AB

b. कर्मयोगाद्यदा* कश्चिद्व्याधि[४]रुत्पद्यते खग[५] ।। ४ ।।
B_1 योगात्तदा
B_4 योगाद्यथा

5. a. निमित्तमात्रः (A C°त्र) सर्वेषां कृतकर्मा[६]नुसारतः ।
A-C A_2 निमित्तेनैव

b. यस्य[७] यो विहितो मृत्युः[८] स[९] तं ध्रुव[१०]मवाप्नुयात् ।। ५ ।।
C तन्मृत्युं तमवाप्नुयात् ।। ५ ।।

6. a. कर्मयोगाद्यदा* देही मुञ्चत्यत्र निजं वपुः ।
AB B_1 कर्मयोगात्तदा

b. तदा भूमिगतं[११] कुर्याद् गोमयेनोपलिप्य च ।। ६ ।।

7. a. तिलान् दर्भान् विकीर्याथ मुखे स्वर्णं विनिः[१२]क्षिपेत् ।
AB

b. तुलसीं[१३] सन्निधौ कृत्वा शालग्रामशिलां[१४] तथा ।। ७ ।।

8. →

9. a. सेतुसामादिसूक्तैश्च[१५] मरणं मुक्तिदायकम् ।
AB A_1B_1 एवं

b. शलाकास्वर्णविक्षेपः (A_1 °पैः) प्रेतप्राणि[१६]गृहेषु च ।।९।।
A_1B_1

10. एका वक्त्रे तु दातव्या घ्राणयुग्मे तथा पुनः ।
A_1 B_1 अक्ष्णोश्च कर्णयोश्चैव द्वे द्वे देये यथाक्रमम् ।। १० ।।

---

१. A_4B; दुःकृ° (→दुष्कृ°); २. B_2 °त्का; ३. B_3 प°; ४. A_4 °श्चित् व्या° (→°श्चिद्व्या°) ५. B_2 °गः; ६. $B_{2.3}$ तत्तत्क° (→कृतक°); ७. B_1 यो यस्य (→यस्य यो); ८. A_4C°त्यु; ९. $B_{2.4}$ °स; B_3 °सौ; १०. B_3 ⊙ध्रुव; ११. $B_{2.3}$ °त; १२. $A_{1.4}$ B_{2-4} °नि; १३. A_{3-3}, B_{1-3} °सी; १४. A_2 °म°; १५. A_{1-3} °स्तु; १६. B_1 °ण°

4. a. सुकृतं दुष्कृतं कर्म भुक्त्वा तत्फलमार्जितम् ।
C

b. पापशेषात्तदा कश्चि[1](द्व्या)धिना रुध्यते खग ॥

5.
C
←

6. व्याधिग्रस्तो यदा देही मुञ्चत्यत्र निजं वपुः ।
C तदा तीर्थं नयेत् पुत्रः पत्नी वा धर्मतत्परा ।
तत्र भूजलगं कुर्याल्लिप्ताङ्गो गोमयेन च ॥
(भूजलं गं गले अर्धमग्नः(ग्न?) शरीरं कुर्यात्)

7. तिलदर्भान् विकीर्याथ सुवर्णशकलान्यथ ।
C सप्तस्विन्द्रियरन्ध्रेषु विन्यस्य मुखतः क्रमात् ॥

8. **गङ्गामृदा विलिप्यांगं गोपीशचन्दनेन च ।**
G. **तुलसीं स्थापयेद् गात्रे सा(शा?)लग्रामशिलां हृदि ।**
जपे ब्रह्मशिरस्तत्र तदर्थमवगम्य च ॥

9. a. स तु सामादिसूक्तानि मरणे मुक्तिदानि ह ।
C

1. The letter is not clear; it is most similar to घ्ना.

T 4. N सुकृतं दुष्कृतं वापि भुक्त्वा पूर्वं यथार्जितम् ।
कर्मयोगात्तदा यस्य कश्चिद्व्याधिः प्रजायते ॥1.19॥

11. अथ लिङ्गे तथा चैका त्वेकां[१] ब्रह्माण्डके क्षिपेत् ।
A1B1 करयुग्मे च कण्ठे च तुलसीं च प्रदापयेत् ।। ११ ।।

11. वस्त्रयुग्मं च दातव्यं कुङ्कुमैश्चाक्षतैर्यजेत् ।
A1A1 पुष्पमालायुतं कुर्यादन्यद्वारेण सन्नयेत् ।। १२ ।।

13. a. पुत्रस्तु बान्धवैः सार्द्धं विप्रस्तु पुरवासिभिः ।
A1B2

b. पितुः प्रेतगतं पुत्रः स्कन्धमारोप्य बान्धवैः ।। १३ ।।
A1 प्रेतं स्वयं

14. गत्वा श्मशानदेशे तु प्राङ्मुखश्चो[२]त्तरामुखम् ।
A1B1 अदग्धपूर्वा या भूमिश्चितां तत्रैव कारयेत् ।। १४ ।।

15. a. श्रीखण्डतुलसीकाष्ठसमित्पालाशसम्भवाम् ।
A1B1 A1 संभूताम् ।

×b. एवं सामादिसूक्तैश्च मरणं मुक्तिदायकम् ।
A2B1

c. T विकले[३]न्द्रि[४]यसङ्घाते चैतन्ये[५] जडतां गते ।। १५ ।।
AB

16.T a. प्रचलन्ति ततः प्राणा[६] याम्यै[७]र्निकटवर्तिभिः ।

b. एकीभूतं जगत्सर्वं दैवी[८] दृष्टिः[९] प्रजायते ।। १६ ।।
AB2-4 A1-3जगत्पश्येद्दैवी

---

१. B1 चैका; २. A1 °श्चो; ३. B1 °म°; ४. B3 °घा°; ५. B2 °त्य°; ६. B3 °ण:; ७. A4 °सै°; B1 °मै°; B4 °म्येनि° (→म्यैर्नि); ८. B3 ⊙ °वी; ९. A4 ष्टि

× The *śloka-s* 9b-15a are clearly added by B_1 (later copied by A_1). The repetition of the same half *śloka* (9a = 15 b) seems to be a proof of the said addition. The illogical sequence of meaning between 15a and 15b is another proof.

15. c. विकलेन्द्रियसंग्रामे चैतन्येति समावृते ॥
C.

16. a. प्रचलन्तो स्थिते प्राणाः कृष्णास्तैश्च यमोद्भटैः ।
C .

b. एकीभूतं जगत्सर्वं दिव्यदिष्टा(दृष्ट्या ?) प्रपश्यति ॥

T15c-16N तस्मिन्नन्तक्षणे ताक्ष्यं दैवी दृष्टिः प्रजायते ।
एकीभूतं जगत्सर्वं न किञ्चिद्वक्तुमीहते ॥1.26॥
विकलेन्द्रियसङ्घाते चैतन्ये जडतां गते ।
प्रचलन्ति ततः प्राणा याम्यैर्निकटवर्तिभिः ॥1.27॥

17. a. बीभत्सं[1](B3 °त्सुं)दारुणं रूपं प्राणैः कण्ठं समाश्रितैः ।
AB A2प्राणैश्च कण्ठसंस्मृतैः ।

b. T फेनमुद्गिरते[2] कोऽपि मुखं लालाकुलं भवेत् ॥ १७ ॥
A2 कोऽपि खलु
B1 सोऽपि मुखं

18
→

19. a. दुरात्मानश्च ताड्यन्ते किंकरैः पाशबन्धनैः[3](A4°नात्) ।
AB B1 पाशवेष्टिताः ।

b. सुखं[4] सुकृतिनस्तत्र नीयन्ते नाकनायकैः ॥ १९ ॥
A-C A1B1 सुखेन कृतिनस्तत्र

20. a. दुःखेन पापिनो यान्ति यममार्गे च दुर्गमे ।
A1-3B A3B3 ऽति दुर्गमे ।
B_1 सुदुर्गमम् ।
B_4 च दारुणे ।

b. यमश्चतुर्भुजो भूत्वा शङ्खचक्रगदादिभृत् ॥ २० ॥

21. a. पुण्यकर्मरतान् सम्यक्[5] स्नेहान्मित्रवदाचरेत् ।
A1-3B A1-2 शुभान्मित्रवदाचरेत् ।

b. आहूय पापिनः सर्वान्[6] यमो[7] दण्डेन तर्जयेत् (B2-4°यन्)
॥ २१ ॥

---

१. A3 वि°; २. B3 केनमुदि° (→फेनमुद्गि°); ३. B2 °तैः; ४. A3 °ख; ५. B2 °न्सं°; B3 °नस्स° (→°नः स°); ७. A2 B3 °म

17. a. याम्यावसुदारुणान्यस्येत्प्राणे (?) कण्ठसमाश्रिते ।
C

b. फेनमुद्गिरते वक्त्राल्लालापि श्रावते बहु ॥

18. **वेपन्ते सर्वगात्राणि कण्ठो घुरघुरायते ।**
C **हृदयं चाचलत्युच्चैरंगेषु शिथिलेष्वथ ।**
पादौ बध्वा वदि (हिः?) कुर्युः किंकरास्ते सुदारुणा.

19. a. ताडयन्ति दुरात्मानं निर्दया मुद्गरादिभिः ।
C

b.
←

T17b. N फेनमुद्गिरते सोऽथ मुखं लालाकुलं भवेत् ॥1.29 ab॥

22. a. प्रलयाम्बुदनिर्घो[१]षस्त्वञ्जनाद्रिसमप्रभ[२]ः ।
A1-3B B1 निर्घोषो ह्यञ्जनादि

b. महिषस्थो दुराराध्यो विद्युत्तेज[३]ःसमद्युतिः ॥ २२ ॥
A1 विद्युन्नेत्र

23. a. योजनत्र[४]यविस्तार[५]देहो रौद्रो[६]ऽतिभीषणः ।
A1-3B B1 रुद्रोऽ

b. लोहदण्डधरो[७] भीमः[८] पाशपाणिर्दुराकृतिः ॥ २३ ॥

24. a. वक्र[९]नेत्रोऽतिभय[१०]दो दर्शनं[११] याति पापिनाम् ।
A1-3B B1 रक्त

b. T अंगुष्ठमात्र[१२]ः पुरुषो हाहा कुर्वन् कलेवरात् ॥ २४ ॥
A1-3BC

25. T a. तदै[१३]व नीयते दूतै[१४]र्याम्यै[१५]र्वीक्षन्[१६] स्वकं गृहम् ।
AB B1 यदैव A2 भूतै

b. निर्विचेष्टं शरीरं तु प्राणैर्मु[१७]क्तं जुगु[१८]प्सितम् ॥ २५ ॥
B1 प्राणैर्मुक्तैर्जुगुप्सितम् ॥

26. a. अस्पृश्यं[१९] जायते तूर्णं[२०] दुर्गन्धं सर्व[२१]निन्दि[२२]तम् ।
AB

b. त्रिधावस्था च देहस्य क्रि[२३]मिविड्[२४]भस्मसंज्ञि[२५]ता ॥ २६ ॥
A1-3 हि B1 रूपतः ॥
B1 ऽस्य

---

१. B2 °ष अञ्ज° (→°षस्त्वञ्ज°); B3 °ष अ° (→°षस्त्व°); B4 °षं अज° (→षस्त्वञ्ज°); २. B4 °भ; ३. B2.3 °ज; ४. A3 °ना; ५. A3 B2-3 °रो; ६. B3 °द्री; ७. A2 °द°; ८. A2 °म°, ९. B2.4 °क्र; B3 चक्र (→वक्र); १०. B3 °निभय° (→°तिभय°); ११. B3 °यं; १२. A3 °त्रा:; C °त्रं; १३. A4B4 °दे°; १४. B2 ⊙ दूतै°; १५. B2 °वी; १६. B3 ⊙ °न्; १७ B2 °मु°; १८. A3 गु°; १९. A4 अस्पर्श (→अस्पृश्यं); २० A3 °र्णां; २१. A2 °शव (printing mistake →सर्व); २२. A3 °दि°; २३. A1-2 कृ°; २४. A1 °म°; २५. B3 °शि°

24.
C

b.
←

25. a. तदैव नीयते क्रूरैर्याम्यैर्वासन् (?) स्वकं गृहम् ।
C.

b. निर्विचेष्टं वपुस्तद्धि प्राणैर्यु (र्मु ?) क्तं जुगुप्सितम् ॥

26. a. अस्पृष्टं जायते सद्यो दुर्गाधिपतिनिर्मितम् ।
C.

b. त्रिधानिष्ठस्य देहस्य क्रिमिकीटभस्मरूपिताः ॥
(त्रिधानिष्ठस्य । त्रेधा नाशवन्तः । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः)

T 25. N अंगुष्ठमात्रः पुरुषो हाहा कुर्वन् कलेवरात् ।
तदैव गृह्यते दूतैर्याम्यैर्पश्यन् स्वकं गृहम् ॥1.32॥

27\. a. को गर्वः[१] क्रियते ताक्ष्र्य क्षण[२]विध्वंसिभिर्नरैः ।
A-C C किं

b. दानं वित्ता[४]दृतं[५] वाचः[६] कीर्त्तिधर्मौ[७] तथायुषः ॥ २७ ॥
AB B_1 वित्ताद्यो न कुर्यात्

28\. a. परोपकरणं कायादसारात्[८] सारमुद्धरेत्[९] ।
AB A_{1-2} कायादसतः A_{1-3} सारमुद्धृतम् ।

b. T तस्यैवं नीयमानस्य दूताः सन्तर्जयन्ति[१०] हि ॥ २८ ॥

29\. T a. दर्शयन्ति भयं तीव्रं नरकाणां[११] पुनः पुनः ।
AB A_{1-2} दर्शयन्तो A_{1-2} नरकाय

b. शीघ्रं प्रचल दुष्टात्मन् त्वं यास्यसि यमालये ॥ २९ ॥
A_{1-2} गतोऽसि त्वं B_{1-4}यमालयम्[१२] ॥
A_3 गंतासि त्वं

30\. T a. कुम्भीपाकादिनरकां[१३]स्त्वां नेष्याम[१४]श्च मा चिरम् ।
A_4B_1 नयिष्यामि[१२]
B_{2-3} नेष्यामोद्य

b. एवं वाचस्तदा शृण्वन् बन्धूनां रुदितं[१६] तथा ॥ ३० ॥
B_{2-4} वाचस्तथा

31\. a. T उच्चैर्[१७]हा[१८]हेति विलपन् नीयते[१९] यमकिंकरैः ।
AB

b. स्थाने श्राद्धं[२०] प्रकुर्वीत[२१] तथा चैकादशेऽहनि ॥ ३१ ॥
A_4 दिने

---

१. A_4B_3 वर्गः (→गर्वः); २. C सता (→क्षण); ३. A_4 °सनोम° (→°सिभिर्न°); C °नो (→°भि°); ४. A_4 वित्तात् स°; B_4 धवाव (→वित्ताद्°); ५. A_{1-4} °ता; ६. A_3 °च; B_4 ⊙°तं वाचः; ७. B_3 °मा; ८. A_4 °यात् अ° (→याद°); ९. B_3— —त् (→°द्धरेत्); १०. B_2 °तिं; ११. B_3 °नां; १२ B_2 म°; १३. A_{2-4} °कान्; B_3 °काः; १४. A_3 °म; १५. A_4 नयस्याम (→नयिष्यामि); १६. B_3 रुरु°; (→रु°) १७. A_3B_2°हा°; १८. B_3°नि; १९. A_3°यं°; २०. B_2 °द्ध; २१. A_4B_{2-4}अ°

27. a.
C ←

T 28b. N तस्यैवं नीयमानस्य दूताः सन्तर्जयन्ति च ॥1.34ab॥

T 29 N प्रवदन्ति भयं तीव्रं नरकानां पुनः पुनः ॥1.34 cd॥
शीघ्रं प्रचल दुष्टात्मन् यास्यसि त्वं यमालयम् ॥1.35ab॥

T 30 N कुंभीपाकादिनरकांस्त्वां नयावोऽद्य मा चिरम् ॥1.35cd॥
एवं वाचस्तदा शृण्वन् बन्धूनां रुदितं तथा ॥1.36 ab॥

T 31a N उच्चैर्हाहेति विलपंस्ताड्यते यमकिंकरैः ॥ 1.36 cd ॥

32\. T a. मृतस्योत्क्रान्तिसमयात् षट् पिण्डान्[१] क्रमशो[२]ददेत्[३] ।
AB

b. मृतस्थाने तथा द्वारे[४] चत्वरे तार्क्ष्य कारणात्* ॥ ३२ ॥
B_1 कारयेत् ॥

33\. a T विश्रामे काष्ठ[५]चयने तथा सञ्चयने[६] च षट् ।
AB

b. शृणु तत्कारणं तार्क्ष्य षट् पिण्ड[७]परिकल्पने[८] ॥ ३३ ॥
A–C

34\. a. मृतस्थाने शवो[९] नाम तेन नाम्ना प्रदीयते ।
T A–B

b. तेन दत्तेन तृप्यन्ति गृहे वास्त्वधिदेवताः ।
A_{1-3} A_1 गृहवास्त्वधिदेवताः ।

c. तेन भूमिर्भवे[१०]त्तुष्टा तदधिष्ठातृ[११]देवता ॥ ३४ ॥
$A_{1\cdot 4}$BC

35\. a. द्वारदेशे भवेत्पान्थस्ते[१२]न नाम्ना प्रदीयते ।
T AB
A_{1-3} द्वारे तु पिण्डं देयं च पान्थमित्यभिधाय तु ।

b. तेन दत्तेन[१३] तुष्यन्ति गृहवास्त्वधिदेवता[१४] (:?) ॥ ३५ ॥
A–C A_{1-3}प्रीणन्ति द्वारस्था गृहदेवताः ।

36\. T a. चत्वरे खे[१५]चरो नाम तमुद्दि[१६]श्य प्रदापयेत् ।
AB (A_3~a,b) B_1प्रदीयते ।

b. न चोप[१७]घातं कुर्वन्ति भूताद्या[१८] देवयोनयः ॥ ३६ ॥
A_4B_1 तेन तत्रोपघाताय भूतकोटिः पलायते[१९] ॥

---

१. B_3 ⊙न्; २. B_1 °तो; ३. A_3 A_3 °दीत्; ४. A_4 B_{2-4} रि; ५. A_3 °ष्ट°; ६. B_2 °नेन (→ °ने); ७. A_2 °णान्; ८ A_2 °ते; C °नैः ; ९. $A_{3.4}$ °बो; १०. C भव (→°र्भवे°); ११. C ध्विष्ठात्रि (→ °धिष्ठात्°); १२. B_3 °ते; १३. A_1 दत्तेन तेन (→तेन दत्तेन); १४. B_4 °ता ; १५. B_2 खं°; १६. B_3 °दि°; १७. A_2 °खा°; B_3 °पा°; १८. $B_{3.4}$ °दि; १९. A_4 भूतद्गोद्यंग दुर्गताः (→भूतकोटिः पलायते)

32. a. मृतस्योत्क्रान्तिसमये तथा पिण्डान् षडेव च ।

b. मृतस्थाने स्थं तथा स्वित्व रोहितव्यं तथा पुनः (?) ।।

33. a. विश्रामे रचितायां च तथा गर्तास्थिसंचये ।
C

b.
←

34. a. मृतस्थाने शवानां च मृतनाम्ना तत्र दीप्यते ।
C

c.
←

35. a. द्वारदेशे भवेत्पान्थः तन्नाम्ना तत्र देवता ।

b.
←

36. a. चत्वरे खेचरो नाम तन्नाम्ना तत्र दीप्यते ।
b. तेन ते अनुपाद्याथ भूतप्रेताः सुदारुणाः ।।

T 32 S एषु[१] षट्सु विधिः प्रक्तः श्राद्धेषु [२]मलिनेषु ते ।
षडेव[३] मरणस्थाने द्वारि चत्वरके[४] तथा ।।4.49।।

T33a. S विश्रामे काष्ठचयने तथा[५] सञ्चयने खग ।

T34a. S मृतस्थाने शवो[६] नाम भूमिस्तुष्यति देवता ।

T35a. S पान्थो द्वारिं भवेत्तेन प्रीता स्याद्वास्तुदेवता ।

T36 S चत्वरे [७]खेचरस्तेन तुष्येद्भुतादि देवता ।।4.50।।
१. S_3 °ष; २. S_3 मि°; ३. S_3 °वं; ४. S_1 चात्वरिके (→चत्वरके);
५. S_2 °तः; ६. S_3 °बो; ७. S_3 षे°

37. T a. विश्रामे भूतसंज्ञोऽयं तेन तत्र प्रदापयेत् ।
AB B1 नाम्ना A4B1 प्रदीयते ।

b. पिशाचा राक्षसा यक्षा ये चान्ये दिशि वासिनः[१] ॥ ३७ ॥

38. a. तस्य होतव्य[२]देहस्य नैवायोग्यत्वकारकाः[३] ।
AB

b. चितामोक्षप्रभृतिकं (B1 च) प्रेतत्वमुपजायते ॥ ३८ ॥
A1-3 चितापिण्डप्रभृतितः

39. T a. चितायां[४] साधकं नाम[५] वदन्त्येके[६] खगेश्वर ।
A–C

b. केऽपि तं प्रेतमित्याहुर्यथा[७] कल्पविदस्तथा ॥ ३९ ॥
AB

A1-3 केचित्तं प्रेतमेवाहुर्यथा कल्पविदो बुधाः[८] ॥

40. a. तदादि (A4 पि) तत्र तत्रापि प्रेतनाम्ना प्रदीयते ।
AB B1-3 तदाहि

b. T इत्येवं[१०] पञ्च[११]पिण्डै[१२]र्हि शव[१३]स्याहुतियोग्यता ॥ ४० ॥
A–C A1-3 पञ्चभिः पिण्डैः

41. a. T अन्यथा चोपघा[१४]ताय[१५] पूर्वोक्तास्ते भवन्ति हि ।
A–C C प्रागुक्तास्ते

b.

→

42. a.

→

b. उत्क्रामे प्रथमं पिण्डं तथा चार्धपये(थे?)पि च ॥ ४२ ॥
A1B1 A1 चार्धपथेन च

---

१. B2 °न; २. A4 °स्य; ३. A2 °कः; A3 °णाः; B3 °णम्; ४. C °त°; ५. B3 ⊙; ६. B3 °त्ये°; C °न्ते; ७. A4 °य; ८. A2 °धैः ९. B2 °म्न्य; १०. C °व; ११. B3 °न्डै; १२. B2.3 °श्च; B4 °स्तु; C °स्य; १३. C छ°; १४. B3 °वा; १५. C °पपधातयः (→पधाताय)

37. a. विाश्रामे भूतसंज्ञोऽसौ तत्र तत्र च दीप्यते ।

C

b. तेन न स्युः पिशाचाद्याः दारुणाः वसुनाच्छिदः (?) ॥

38.

C

b. चितायां स्थापने तस्य प्रेतसंज्ञा प्रचक्षते ॥

39. a.

C. ←

40. a. ततः प्रभृति तत्रासौ प्रेतनाम्ना प्रदीयते ।

C

b.

←

41. a.

C ←

b. **कुशै सुगूह्य तां लिप्य गोमयेनोल्लिखेत्सुधीः ॥**

42. a. **अंगुष्ठानामिकायांतं मृदमुद्धृत्य वारिणा ।**

C

T 37 S विश्रामे भूतसंज्ञोऽयं तुष्ठास्तेन दिशो दश ॥

T 39 S चितायां साधक इति सञ्ज्ञितौ प्रेत उच्यते ॥4.51॥

T 40b S पूर्वोक्तैः पञ्चभिः पिण्डैः शवस्याहुतियोग्यता[1] ।

T 41a S अन्यथा चोपघाताय[2] राक्षसाद्या भवन्ति हि[3] ॥

१. S_3 °ब; २. S_1 °च्व; ३. S_3 भवं हि ति (→भवन्ति हि)

43\. a. चितायां तु तृतीयं स्यात् त्रयः पिण्डाश्च कल्पिताः ।

A_1B_1

b. विधाता प्रथमे पिण्डे द्वितीये गरुडध्वजः ॥ ४३ ॥

44\. a. तृतीये यमदूताश्च प्रयोगः परिकीर्तितः ।

A_1B_1

b. दत्ते तृतीये पिण्डेऽस्मिन् देहदोषैः प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥

45\. a. आधारभूतजीवश्च ज्वलनैर्ज्वालयेच्चिताम् ।

A_1B_1 B_1 आधारभूतजीवस्य ज्वलनं ज्वालयेच्चिताम् ।

b. T संमृज्य* चोपलिप्याथ उल्लिख्योद्धृत्य[१] वेदिकाम् ॥ ४४ ॥

AB B_1 संपूज्य

46\. T a. अभ्युक्ष्यो[२]प[३]समाधाय वह्निं[४] तत्र विधानतः ।

A–C B_1 अभ्युक्षीयसमाजाय

b. पुष्पाक्ष[५]तै[६]श्च सम्पूज्य देवं क्रव्यादसंज्ञ[७]कम् ॥ ४६ ॥

B_1 पुष्पाक्षतैः सुसम्पूज्य

47\. T a. त्वं भूतकृ[८]ज्जगद्योगे त्वं लोकपरि[९]पालकः ($A_{2\text{-}3}B_4$°क) ।

A–C

b. उप[१०]संहारकस्त[११]स्मादेनं स्वर्गं मृतं नय ॥ ४७ ।

B_1 संहारकारकस्तस्मादेनं A_4C नयामृतम् ॥

---

१. A_4B_4 °ध°; २. F_3 °भ्य°; ३. A_4 °क्षोप; Cक्षेपं° (→°क्ष्योप°); ४. A_3 B_2 °ह्नि ५. B_2 °क्ष्य°; ६. B_3 °त°; ७. B_2 °ज्ञ॑°; C °ज्ञि°; ८. A_4 °तिस्त्वं (→°ने त्वं); ९. A_4 °प्रति° (→°परि°); १०. $A_3B_{3.4}C$ °त°; ११. B_3 °त°

46.
C
←

47.
C
←

T 45b संमज्य चोपलिप्याथ उल्लिख्यो[१]द्धृत्य[२] वेदिकम् ।

T 46 S अभ्युक्ष्यो[३]पसमाधाय वह्नि[४] तत्र विधानतः ।
पुष्पाक्षतैश्च सम्पूज्य देवं क्रव्यादसंज्ञकम् ।

S_{1-2} श्रौतेन तु विधानेन ह्याहिताग्नि दहेद् बुधः ।
चण्डालाग्निं च पनिताग्निं परित्यजेत् ॥

T 47 Sa. त्वं भूतकृज्जगद्योनिस्त्व ं लोकपरिपालकः ।
S_3 त्व ं भूतकृज्जगद्योने त्वं
b. उपसंहर तस्मात्त्वमेनं स्वर्गं नयामृतम् ॥
S_2 उपसंहरसे यस्मात्तस्माढेर्न नयामृतम्

१. S_3 °धृ°, २. S_2 °य, ३. S_3 °क्षो°! ४. S_3 °ह्नि (corrected)

48. T a. इति क्रव्यादमभ्यर्च्य शरीराहुतिमाचरेत् ।

AB B₁ एवं A₂ एवं तस्य सुखं भवेत् ॥

× b. अर्द्धदग्धे तथा देहे दद्यादाज्याहुतिं ततः ॥ ४८ ॥

A_1-$_2$-$_4B_1$ B_1 अर्द्धदेहे तथा दग्धे

49. a. लोमभ्यः स्वेति वाक्येन कुर्याद्धोमं यथाविधि ।

A_1B_1 B_1 लोमभ्यस्त्वनुवाक्येन

b. चितामारोप्य तं प्रेतं हुनेदाज्याहुतिं ततः ॥ ४९ ॥

50. a. यमाय चान्तकायेति मृत्यवे ब्रह्मणे तथा ।

A_1B_1

b. जातवेदो मुखे देया एका प्रेतमुखे तथा ॥ ५० ॥

B_1 ह्येका

51. a. ऊर्ध्वं तु ज्वालयेद्वह्निं पूर्वभागे चितां पुनः ।

A_1B_1

b. T अस्मात्त्वम[1]धि[2]जातो[3]ऽसि त्वद[4]यं जायतां पुनः ॥ ५१ ॥

A_1-$_3$-$_4$BC

52. T a. असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ज्वलति पावकः[5] ।

A_1-$_3$-$_4$
BC

b. एवमाज्याहुतिं दत्त्वा[6] तिलमिश्रां[7] सम[8]न्त्रकाम् ।

A_1-$_3$-$_4$B A_4 तिलैर्मिश्रां

c. ततो दाहः प्रकर्तव्यः पुत्रेण किल निश्चितम् ॥ ५२ ॥

A_1B_1

× Cf. Śl 53b; १. A_4B_4C °त्व°; २. B_{2-4} °भि°; ३. B_3 °नो; ४. C त्वात्तो° (→त्वद°); ५. A_4 °के; ६. A_4 °त्का; B_2 °तोर्द (→°ति द°); B_3 ईत्वा (→दत्त्वा); ७. B_3 सु°; ८. °कान्

48. a. एकं क्रव्यादमभ्यर्च्य प्रेतदक्षिणमस्तकम् ।

C

49.

C

b. चितामारोप्य तद्वक्त्र (क्त्रे ?) दद्यादाज्याहुतिं जपेत् ॥

51.

C

b.

←

52. a.

←

T 48. S इति क्रव्यादमभ्यर्च्यं शरीराहुतिमाचरेत् ।
अर्द्धदग्धे तथा देहे दद्यादाज्याहुतिं ततः ॥

T 51b. S अस्मात्त्वमधिजातोसि त्वदयं जायतां पुनः ।

T 52. S असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा तु[१] नामतः ।
एवमाज्याहुतिं दत्वा तिलमिश्रां समन्त्रकम्[२] ॥

१. S_3 °त्तू; २. S_3 °काम्

53 a. T रोदितव्यं ततो गाढमेवं[१] तस्य[४] सुखं[३] भवेत् ।

A1-3-4 b. अर्द्धदग्धे तथा देहे दद्यादाज्याहुतिं ततः ।

A3B2-4

c. T दाहस्यानन्तरं[५] तत्र कृत्वा सञ्चयनक्रियाम् ॥ ५३ ॥

AB A2-3 दधस्यानन्तरं[६]

B3-4

54. a. T प्रेतपिण्डं प्रदद्याच्च दाहार्तिशमनं[७][८] खग ।

AB A4 प्रदत्त्वा च

b. तेन दूताः प्रतीक्षन्ते[१०] तं प्रेतं बान्धवार्थिनम् ॥ ५४ ॥

A1-3 तावद्[९] A1-2 भूताः

55. a. दाहस्यानन्तरं[११] कार्यं पुत्रैः[१२] स्नानं सचैलकम् ।

AB A2-3 दहनानन्तरं A2 सचेलकम् ।

B1 दद्यादनन्तरं B1-3

B2-3 दग्धस्थानान्तरं

b. तिलोदकं ततो दद्यान्नाम[१३] गोत्रेण[१४] तिष्ठतु ॥ ५५ ॥

B3 दत्त्वा नाम A4 गोत्रोपतिष्ठतु ॥

B3-4

B1 गोत्रेण चाश्मनि ॥

56. a. ततो जनपदैः सर्वैर्दातव्या करतालिका ।

A1B1 B1 करताडनी ।

b विष्णुर्विष्णुरिति ब्रूयाद् गुणैः प्रेतमुदीरयेत् ॥ ५६ ॥

57. a. जनाः सर्वे समास्तस्य गृहमागत्य सर्वशः ।

A1B1

b. द्वारस्य दक्षिणे भागे गोमयं गौरसर्षपान् ॥ ५७ ॥

---

१. A4B1.4 °ढं ए° (→°ढमे°); २. B3 °त्र; ३. A4 मु°; ४. B2.3 °ति; ५. A4 °घ°; B3 °ह्य°; ६. B3 °ना°; ७. A3.4 °ह्या; ८. A4 °र्त्तिः; ९. A3 °व; १०. A4B4 °क्ष्यंते (→°क्षन्ते); ११. A4 °ह्य° (→°ह°); B2 °ह्यास्था° (→°हस्य°); १२. B4 °त्रै; १३. A4 °द्यात् ना° (→°द्यान्न°); १४. B2 °त्रो

53. a. कुशोदकं भुवि क्षिप्य रोदत (व्य ?) मथाल्पकम् ।
C

c. दाहादनन्तरं कुर्यादस्थिसञ्चयनं बुधः ॥

54. a. सधो वात चतुर्थे द्वि तृतीये वा समाचरेत् ।
C

b. गर्तं कृत्वाथ दत्त्वा च पिण्डं दाहार्तिनाशनम् ॥

55. a. गते विनिक्षिपेतं तु ततः सम्बन्धिनोर्थयत् ।
C

b. जामातरं शालकं वा करिष्यामोदकक्रियाम् ॥

56. a. कुरुध्वमिति ते प्रोचु वृद्धं तातेथ बालके ।

b. मा चैव पुनरित्युक्त्वा गच्छुयुस्ते जशयनम् ॥

T 53a. S रोदितव्यं ततो गाढमेवं[1] तस्य सुखं भवेत् ।

T 53c. S दाहस्यानन्तरं तत्र कृत्वा सञ्चयनक्रियाम् ॥

T ‘4a. S प्रेतपिण्डं प्रदद्याच्च दाहार्त्तिशमनं[2] खग ।

१. S_3 °ढं ए (→°ढमे°); २. S_3 °र्त्ति°

58. a. विधाय वरुणं देवमन्तर्धाय स्ववेश्मनि ।
A_1B_1
b. भक्षयेन्निम्बपत्राणि घृतं प्राश्य गृहं व्रजेत् ॥ ५८ ॥

59. a. केचिद्[१] दुग्धेन सि[२]ञ्चन्ति चि[३]तास्थानं खगेश्वर ।
A-C
b. T अश्रुपातं न कुर्वी[४]त दत्त्वा[५] दाद्या[६]जलाञ्जली[७]न् ॥ ५९ ॥
AB $A_{1\text{-}2}$ दद्यादस्मै जलाञ्जलीम् ॥
B_1 दत्त्वा चाथ जलाञ्जलीम्

60. T a. श्लेष्मा[८]श्रुबान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतो[९]ऽवशः[१०] ।
AB A_1B_2 ततोऽवशः[११] ।
A_4 तदा प्रेतो यतो (था ?) श्रुते ।
b. अतो न रोदितव्यं[१२] हि क्रिया[१३] कार्या[१४] स्वशक्तितः ॥ ६० ॥
$A_{1\text{-}3}B$

61. a. दुग्धं च मृन्मये पात्रे तोयं दद्याद्दि[१५]नत्रयम् ।
AB A_4 दत्त्वा तोयं दिनत्रयम् ।
b. सूर्ये चास्तं गते[१६] तार्क्ष्य वलभ्यां चत्वरे[१७]ऽपि वा ॥ ६१ ॥
A_4B_1 सूर्येऽस्तमागते B_1 तथा ॥

62. a. बद्धः[१८] संमू[१९]ढहृदयो देहमिच्छ[२०]न् कृता[२१]नुगः ।
AB
b. श्मशानं[२२] चत्वरं[२३] गेहं वीक्षन् याम्यैः[२४] सनीयते[२५] ॥ ६२ ॥

---

१. $A_{3.4}$ $B_{2.4}$ ⊙द्; २. A_4 सिसि° (→सि°); ३. B_1 °न्ता; ४. A_3°वी°; ५. A_4B_4 °त्वा; B_3 °द्यां; ६. A_4°द्यां; B_3 °द्य°; ७. A_4 °ली:; ८. B_3 °वा°; ९. B_3⊙ °ङ्क्ते यतो; १०. B_4 °शं; ११. B_2 °श; १२ B_2. °व्य ?३. $A_{1.2}$ B_4 °या:; १४. $A_{1.2}B_4$ °र्या:; १५. B_4 °दि°; १६. A_3 °त्ते; १७ A_4 °रि; १८. A_4 °द्ध; १९. B_4 स°; २०. $A_{3.4}$ $B_{2.4}$ °छन्; B_3 °क्ष; २१. B_3 °या°; २२. B_3 न; २३. A_3 °र; २४. A_4 B_2 क्षयन् (→वीक्षन्); B_3 °क्ष (→°क्षन्); २५. A_2 °म्य:°

58. a. प्राचीना वीतिनश्चैकवस्त्रस्सव्यकनिष्टका ।
C b. अपसर्पजलं जप्त्वा अपनशो शुचेद्यम् ।
c. सकृत्स्नात्वा जलं दत्त्वा दाहार्तिशमनाय च ॥

59. a.
G ←

b. ऋत्विग्त्वाल्परं तन्त्र विश्राम्य लहुशाड्बले ॥

60. a. संसारसारतां स्मृत्वा विख्याप्य तङ्गुणानथ ।
C

b. तत्सर्वं वृद्धपूर्वं स्याद्बालपूर्वं व्रजेङ्गहम् ॥

61. a. निम्बपत्रं विदस्याथ आचन्याग्न्यंबु दर्शिकाम् ।
C

b. वृषभाक्षतसिद्धार्थं गोययं च स्पृशेत्ततः ॥

62. a. दत्त्वाथ प्रस्तरोपादं प्रेतवेश्म समाविशत् ।
C

b. रुदन्ते जनमाश्वास्य सर्वंकार्याणि वर्जयेत् ।

T 59b. S अश्रुपातं न कुर्वीत दत्त्वा दाहजलाञ्जलीम् (S_2 °लिम् S_3 °लीन्)

T 60. S a. श्लेष्माश्रुबान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।
S_2 ततोऽ वशः ।
S. अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥
S_3 प्रयत्नतः ॥

63. a गर्ते[१] पिण्डा[२] दशाहं[३] च दातव्याश्च[४] दिने[५] दिने ।
AB B₁ गर्त्ते पिण्डान्दशाहानि प्रदद्याच्च
b. जलाञ्जल्यः[६] (B3-4 °लिः) प्रदातव्याः[७] (B4 °व्यः)
प्रेतमुद्दिश्य प्रत्यहम् ।। ६३ ।।
A1-2 नित्यशः ।।

64. a. तावद् वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डं दशाह्निकम् ।
AB A1-2 दशाहिकम् ।
b. पुत्रेण हि क्रिया कार्या भार्यया तदभावतः ।। ६४ ।।
A1B1

65. a. तदभावे च शिष्येण शिष्याभावे सहोदरः ।
A1B1 A4←तदभावे
b. श्मशाने चान्यतीर्थे वा जलं (B3°ले) पिण्डं[८] च दापयेत् ।
AB A4 वा सुतीर्थे B 2-3 प्रदापयेत् ।

66. a. ओदनामिषसक्तूनां[९] शाकमूलफलादिना[१०][११] (A4B1वा) ।
AB A1B1 ओदनानि च सक्तूंश्च B3 फल
b. प्रथमेऽहनि यद्[१२] दद्यात्तद्द्याद्[१३]उत्तरेऽहनि[१४] ।। ६६ ।।
B3 ऽह्नि च

67. a. दिनानि दश[१५] पिण्डांश्च[१६] कुर्वन्त्यत्र[१७] सुतादयः[१८] ।
AB B1 दश पिण्डानि
b. T प्रत्यहं ते विभज्यन्ते चतुर्भागाः[१९] खगेश्वर ।। ६७ ।।
B1.3 चतुर्भागैः B1-3 खगोत्तम[२०] ।।

---

१. A3 °र्त्तं; B2 °तं; B3 ⊙ गर्त्ते; २. A4B4 पिंडो; B2 पिंडाक्; B3 पिन्डो (→पिण्डा); ३. A3 °हानि (→°हं च); ४. A4 °व्यः, B4 °यः; ५. A4 °स्था; ६. A1-2 °लीः ; A4 °ली; ७. A4 °व्या ८. B3 °न्डं; ९. A4 ॐ; १०. A2 °श°; ११. A4 ⊙; १२. A4 यो; B3 ये; १३. A4 °त्स°; १४. A3.4 B2 °द°; १५. B4 °शा; १६. A3 पिंडा (→पिण्डां); A4 ये पिंडान् (→पिण्डांश्च); B3 °न्डा (ण्डां); १७. A4 °र्वं न्य° (→र्वन्त्य); १८. B2 °ना १९. A2.3 °गान् २०. B2 सुगौतम (→खगोत्तम)

63. a. त्रिरात्रमेकरात्रं वा वृद्धेषु पोषणं निशि ।
C

b. पृथक् पृथक् शरीरंस्ते भक्त्वा वा क्रीतमागतम् ॥

64. a. पात्रे च मृन्मये कृत्वा दुधनोयं निशा मुखे ।
C

b. पक्षिकान्तिलयं बद्ध्वा प्रेतं स्नाहि पिबान्न च ॥

65. a. मन्त्रेणानेन दत्त्वा खे कुर्यादेव दिनत्रयम् ।
C

b. दाहाहात्प्रत्यहं पिण्डं दद्यात्तोयं दशाविधि ॥

66. a. भवेयुर्दशपिण्डाश्च जलं चापि शताञ्जलीः ।
C

b. पिण्डं द्रव्यं यदाधेहि दशाहं तत्र वै ध्रुवम् ।

67. a. प्रथमेहनि यः कर्ता सशाहं समापयेत् ।
C

b. अहोभिर्नवभिर्देहः प्रेतस्य जायते ध्रुवम् ॥

T 67 b. N प्रत्यहं ते विभज्यन्ते चतुर्भागैः खगोत्तम ॥ 1.47 ed ॥

68. a. भागद्वयं तु देहार्थं(A_{1-3} °र्थे)प्रीतिदं भूतपञ्चके($A_{2.3}B_1$°कम्)
AB

b. T तृतीयं यमदूतानां चतुर्थं चोपजीवति[१] ॥ ६८ ॥
B_{1-3} ←चोपजीव्यति ॥
B_1 चतुर्थेनोपजीवति ॥

69.T a. अहोरात्रैस्तु[२] नवभिः[३] प्रेतो निष्पत्तिमाप्नुयात्[४] ।
AB

b. जन्तो निष्पन्न[५]देहस्य दशमे[६] बलवत्क्षुधा[७] ॥ ६९ ॥
B_{1-2} तु भवेत्क्षुधा ॥

70. a. न द्विजो नैव मन्त्रश्च न स्वधावाहनाशिषः[८] ।
AB A_{1-2} न विधिर्नैव

b. नामगोत्रं(A_{1-2}°त्रे)समुच्चार्य यद्दत्तं[९] तद्दशाह्निकम् ॥७०॥
B च दशा $A_{1.2}$ दिकम् ॥

71.T a. दग्धे[१०] देहे[११] पुनर्देह[१२]मुत्पाद्यैवं[१३] च काश्यप ।
AB A_{1-3} पुनर्देहमेवमुत्पद्यते खग
B_1 पुनर्देहं प्राप्नोत्येव खगेश्वर ।

b. प्रथमेऽहनि यः पिण्ड[१४]स्तेन मूर्द्धा[१५] प्रजायते ॥ ७१ ॥
A-D A_4 यत्पिण्डं तेन

72.T a. ग्रीवा[१६] स्कन्धो[१७] द्वितीयेन[१८] तृतीये हृदयं[१९] भवेत् ।
ABD D चापि A_{1-3} द्वितीये च
B द्वितीये तु

b. चतुर्थेन भवेत्पृष्ठं[२०] पञ्चमे नाभिरेव च ॥ ७२ ॥
B_1D_1 चतुर्थेऽह्नि D नाभिसम्भवः[२१] ॥
B_{2-4} चतुर्थे च B_1 भवेत्पार्ष्णिर्नाभिर्वै पञ्चमे तथा ॥

---

१. B_3 ⊙; २. A_3 °त्रौ°; ३. B_3 वन° (→नव°); ४. B_3 लिष्यन्ति (→निष्पत्ति); ५. B_3 °न्न°; ६. $B_{3.4}$ व°; ७. A_4 °क्षु°; ८. A_2 °सूत्रशिख: (→हनाशिषः); ९. B_2 °द°; १०. B_2 हस्य (→हे); ११. B_4 °हे°; १२. B_3 ⊙ °हमु°; १३. A_4 °द्य चैव (→°द्यैवं च); १४. B_3 °न्ड°; १५. °र्धा; १६. D_2 वा°; १७. A_4 °न्धं; १८. D_2 यस्य (→येन); १९. B_4 ⊙; २०. $A_{2.3}$ °ष्ठो; A_4B_2 °ष्टि:; B_1 °त्पु ष्णि: (→त्पृष्ठं); D_2 °ष्टो (→°ष्ठ); २१. D_2 व

71.
CD
b.
←

72. a. कर्णाभिमुखनासास्तु द्वितीये तृतीये गलम् ।
C
D
←

b. हस्तौ हृच्च चतुर्थे तु नाभिलिङ्गगुदोद्भवः ॥

T 68b. N तृतीयं यमदूतानां चतुर्थं सोऽपजीवति ॥ 1.48 cd ॥
T 6 . N a. अहोरात्रैश्च नवभिः प्रेतः पिण्डमवाप्नुयात् ।
b. जन्तुर्निष्पन्नदेहश्च दशम बलमाप्नुयात् ॥1.49॥
T 71. N a. दग्धे देहे पुनर्देह पिण्डैरुत्पद्यते खग ।
b. प्रथमेऽहनि यः पिण्डस्तेन मूर्धा प्रजायते । 1.50॥
T 72. N a. ग्रीवास्कन्धौ द्वितीयेन तृतीयाद्धृदयं भवेत् ।
b. चतुर्थेन भवेत्पृष्ठ पञ्चमान्नाभिरेव च ॥

73\. Ta. षट्[1] सप्तमे[2] कटो गुह्यमूरु[3][4] चाप्यष्टमे[5] तथा ।

AB B_4 कटिर्गुह्यमूरू

B_1 षष्ठे च सप्तमे चैव कटिर्गुह्यं प्रजायते ।

b. जानू पादौ च नवमे दशमेऽह्नि क्षुधा भवेत् ।

ABD_1

A_{1-3} तालू[6] D_1 क्षद्धि पर्ययः

B_1 ऊरू चाष्टमके चैव जान्वङ्घ्री नवमे तथा ॥

c. नवभिर्देहमासाद्य दशमेऽह्नि भवेत्क्षुधा ॥ ७३ ॥

A_2B_1

74\. a. देहभूतः क्षुधाविष्टो गृहद्वारे च तिष्ठति ।

AB A_{1-3} देहं प्राप्तः A_{1-3} गृहे द्वारे B_1 स तिष्ठति ।

b. दशमेऽहनि यः पिण्डस्तं[8][9][10] दद्यादामिषेण तु ॥ ७४ ॥

ABD A_4 यत्पिण्डं तद् B_{2-3} च ॥

D_2 यः पिण्डं दद्याद्वादशमेतरः ॥

75\. a. यतो[11] देहे[12] समुत्पन्ने[13] प्रेतोऽतीव[14][15] क्षुधान्वितः ।

ABD B_1 देहः समुत्पन्नः प्रेतस्तीव्र D_1 क्षुधातुरः ।

b. अतस्वामिष बाह्य[16] तु क्षुधा तस्य न नश्यति ॥ ७५ ॥

A_{1-3} बाह्येन D_1 विनश्यति ।

D_1 पिण्डश्च

76\. एकादशं[17] द्वादशंतु(A_4B_4 च)प्रेतो भुङ्क्ते[18] दिनद्वयम् ।

A-D C द्वादशोऽह्नि

A_{1-3} एकादशे[19] द्वादशाहे

b. →

C

c. योषितः[20] पुरुषस्यापि प्रेतशब्दं समुच्चरेत्[21] ॥ ७६ ॥

---

१. A_3 षट; २. B_2 °मं; ३. A_3 °ह्यं; B : ल्फ; ४. A_3B_2 °मु°; A_4 °ह्यं ऊ (→°ह्यमू°) ५. B. °मं; ६. A_3 °नु; ७. B_3 °दी; ८. B_2 पिंडः पिंड (→पिण्ड°); ९. B_2 : D_1 °स्त; १०. B_3 °द्द; ११. D_2 °तः; १२. B_2D_2 °ह; १३. B_2 न्न; १४. B_2 °तीतो° (→°तोऽती°) १५. D_2 °व्र; १६. B_3 °सं तु (→°ह्य तु) १७. B_1 °शाहं (→शं); १८. A_2 °श; A : °शा हे (→°शे); १९. B_2 भु(→भुङ्°); B_2 भुक्ता(→भुङ्क्ते); D_2 °क्तो(→°क्ते); २०. D_2 °पित (→°षितः) २१. D_2 द्वादश (→शब्दं स°); B_2 °ब्द° (→°ब्दं°); B; °श (→स);

73. a. C पञ्चमे ऊरूपादा तु षष्ठे मर्माणि सप्तमा ।
CD D$_2$ षड् (ट् ?) सप्तमेऽह्नि गुह्यं च कटिश्चोरू तथाष्टमे ।
D$_2$ षष्ट सप्त कटिगुह्य उरू चाथाष्टमे तथा
b. C नाडयोऽष्टमेन नखाः लोम नवमे बलवीर्यके ॥
D_1
←

74. a. देहं प्राप्य क्षुधाविष्टो गृहद्वर्यं (र्ये ?) व तिष्ठते ।
CD_1 D_1 देहे जाते D$_1$ गृहद्वारं निरक्षते ।

b. दशमे क्षुत्पिपासार्ति जायते तीव्रदुस्सहा (?) ॥
C
D
←

75. a. आधश्राद्धे तु यः पिण्डस्तं दद्यादामिषेण च ।
C
D
←
b. C पेतस्ना षवर्ज हि (?) क्षुधा तस्य न नस्य (श्य ?) ति ॥
D_1
←
D$_2$ त्रैलोक्यव्यादिनो यस्य क्षुधा तस्मिन्न पश्यति ॥

76. a.
CD ←
b. **अतो नरो दिनश्नं हि क्रिया कार्याश्च शक्तितः ।**
C
c.
←

T 73. N a. षष्ठेन च कटी गुह्यं सप्तमात्सक्थिनी भवेत् ॥1.52॥
b. जानु पादौ तथा द्वाभ्यां दशमेऽह्नि क्षुधातृषा ॥.53ab॥

T 76. N एकादशं द्वादशं च प्रेतो भुङ्क्ते दिनद्वयम् ॥1.54b॥

77. a. दीपमन्नं[1] जलं वस्त्रमन्यद्वा दीयते च(B1तु;C5त्र)) यत् ।
A-D D2 सदा
A1-3 वस्त्रं यत्किंचिद्वस्तु दीयते ।
D1 वस्त्रं यद्वान्यद्दीयते परम् ।

b. प्रेतशब्देन यद्दत्तं[2][3] मृतस्यानन्ददायकम्[4][5] ।। ७७ ।।
A-D1 A1-3 तद्देयं C यावत्संयोजनं भवेत् ।।

78. T a. त्रयोदशेऽह्नि स[6] प्रेतो नीयते च महापथे(A3D1°थि) ।
A-D B1 वै प्रेतो ArB1-3 वै महापथि
C तैर्महापथि
D2 यमकिंकरै (:?)

b. पिण्डजं[7] देहमाश्रित्य[8] दिवारात्रौ (D त्रं) बुभुक्षितः[9] ।।७८।।
ABD A1-3दिवानक्तं B1D2क्षुधान्वितः ।।
D1 क्षुधातुरः ।।

79. a. शीतोष्णशंकुक्रव्यादवह्निमार्गस्तु[10] पापिनाम्[11] ।
A1-3 A1 वह्निर्मार्गैस्तु
B2-4
b.
D1
→

c. क्षुधातृष्णात्मिका[12] चैव सर्वसौम्यं[13] कृतात्मनाम्[14] ।। ७९ ।।
B2-4 दिकं यच्च सौम्यं सर्व[15]

---

१. D2 °त्रत (→°न्नं जं°); २. A4CD1 त°; ३. B2 °द°; ४. B2 °स्या°; ५. B3 °न्तंद°; (→°नन्द°); ६. B3 D सं; ७. B °न्ड; D2 ड; ८. B3 °लं द° (→जं दे°) ९. B3 वभुक्षतः (→बुभुक्षितः); B4 व° (→बु°) १०. B2 °ष्णं; B3 श्न; ११. B1 °ना; B1 °नीं; १२. A3 °धि°; १३. °वं; १४. B4 र्व; १५. A3 °ना; B3 °नि; B4 °नी

77.
CD

78. a.
CD
←
b.
D
←

79. a. शीतोष्णकृन्महामार्गो यममार्गस्तु पापिनाम् ।
D D_2 सीतौष्णदुःखवहुलं क्रव्याहा दुःखदापितः ।

b. **क्षुतृडंजनितं दुःखं अपत्यंतं च भवेत् पथि ।**
D_1 क्षुधातृषादिकं यच्च सर्वं भवति गव्ह(ह्व ?)रे ॥

T 78. N पिण्डजं देहमाश्रित्य क्षुधाविष्टस्तृषार्दितः ।1.54a।
त्रयोदशेऽह्नि प्रेतो यन्त्रितो यमकिङ्करैः ।।1.55a।।

80. a. मार्गे चैतानि दुःखानि[1] असिपत्रवनान्विते[2] ।
AB B2 वैतानि B2 पत्रवनानि च
B1 गच्छति स प्रेतो ह्यसि

b. क्षुत्पिपासार्दितो नित्यं प्रेतो मार्गे प्रयाति च (A2.3 हि)
॥ ८० ॥

A1B1 यमदूतैः प्रपीडित-

81. T a. अहन्यहनि वै (B1स) प्रेतो योजनानां (C नि) शतद्वयम्
A-CD2

b. चत्वारिंशत्तथा[3] सप्त अहरात्रेण[4] गच्छति[5] ॥ ८१ ॥

82. T a. गृहीतो[6] यमपाशैश्च (A4B1सं) हाहेति रुदिते तु सः[7] ।
AB B2 रोदिति
B1 जनो हाहेति रोदिति ।

b. स्वगृहं तु (B1 स्तु॰) परित्यज्य याम्यं पुरमनुव्रजेत् ॥८२॥

83. a. क्रमेण याति स प्रेतः[8] पुरं याम्यं शुभाशुभम् ।
ABD2 B1 गच्छति B1 वैवस्वतं

b. अतीत्य[9]तानि[10] तान्येव मार्गे पुरवराणि च ॥ ८३ ॥
AB2-4D D1 षोडशस्तु सदा तस्मिन्

84. T a. याम्य[11] सौरि[12]पुरं वरेन्द्रभवनं[13] गन्धर्व[14]शैलागमं (A1°मौ) ।
A-D A1D1 नगेन्द्र A2.4B2.3 सिद्धागमे (A2 मौ) ।
A3B4.4 नरेन्द्र D2 नागालयम् ।

b. क्रौ[15]ञ्चक्रूरपरं विचित्रभवनं ब[16]ह्वापदं दुः[17]खदम् ॥ ८४ ॥
ABD
B1D1 क्रूरक्रौञ्च B4 नगरं

१. B3 दुष्वा (→दुःखा); २. A4 °नि° (→°न्वि°): B3 च (→तै); ३. B2 °त; D2 °रिसत (→°रिंशत्त°); ४. B2 °न; ५. A3.4 B2.4 °छ° ६. B3 ⊙७.B2⊙तु सः; ८. D2 °तो; ९.D2 तिभ्य(°तीत्य°); १०.D2 °ना°; ११. B3 से—(→सौरि); १२. D2 यास्व शोटिपुरे नरुद्र (→याभ्यं····वरेन्द्र); १३. D2 गा°; १४ A3 सि°; १५. A3 (→क्रोंच°); १६. A4 बे°; B3⊙; D व°; १७. B3 दुष्ख (→दुःख);

80.

b. क्षुत्पिपासार्दितो बद्धो गृहीत इव मर्कटः ॥
C

81. a. D1 योजनानां शते द्वे च ।
CD2
←
b. D1 चत्वारिंशच्च योजनं अहोरात्रे च गच्छति ॥

82. a. D1 यमपाशैर्वृताः पथि ॥ हाहेति रोदनं कुर्वन् ।
D D2 य (या?) म्यपाशैर्धृतः यो हा हाहेति पिडयान्यपि ।

b. स्वगृहं च (D2 तु) परित्यजन् (D2 °ज्य)
D2 पुरं याम्यं शनीयता ॥

83. a. पुरं याम्यं समारभ्य यावद्यमपुरं महत् ।
C
←D2
b. अभ्येति तानि तान्येव मार्गे नानापुराणि च ॥
D
←

84. a.
CD
←
b. क्रूरं रौद्रमुखं विरञ्चभवनं बह्वापदं दुःखदम् ॥
C
D
←

T 81. N a. अहन्यहनि वै प्रेतो योजनानां शतद्वयम् ।
b. चत्वारिंशत्तथा सप्त दिवारात्रेण गच्छति ॥

T 82. N a. याम्यपाशैर्धृतः पापी हाहेति प्ररुदन्पथि ।
b. स्वगृहं तु परित्यज्य याम्यं पुरमनुव्रजेत् ॥

T 84. N a. सौम्यं सौरिपुरं नगेन्द्रभवनं गन्धर्वशैलागमौ ।
b. क्रौंचक्रूरपुरंविचित्रभवनं बह्वापदं दुःखदम् ॥

85. T a. नानाक्रन्दपुरं[१] सतप्तभवनं[२] रौद्रं[३] पयोवर्षणम्[४][५] ।
A-D B_4 नगरं D_1 तथा शीतल (म्) ।

b. शीताढ्यं[६] बहुधर्मभीतिभवनं[७][८] याम्यं[९] पुरं चाग्रतः[१०] ॥ ८५ ॥
A_4B_1 बहुभीतिधर्म D_2 धर्मस्य गेहं ततः ॥
CD बहुभीतिधर्म

86. T a. त्रयोदशेऽह्नि[११][१२] स प्रेतो गृहीतो यमकिंकरैः[१३] ।
A-D B_1D_2 नीयते
D_1 संप्राप्ते यन्त्रितो

b. तस्मिन्मार्गे व्रजत्येको गृहीतो इव मर्कटः ॥ ८६ ॥
ABD B_1 कर्कटः ॥
B_4 वानरः ॥

87. a. तथैव स व्रजन्मार्गे पुत्र पुत्र इति [१४]ब्रुवन् ।
ABD A_1 पुत्रेति च
D_1 पौत्रा इति
D_2 पुत्रेति चा ब्रवीत्

b. हाहेति[१५] क्रन्दते नित्यं कीदृशं तु (^{D} हा)मया कृतम्[१६] ॥८७॥

88. a. मानुष्यं च लभे (B_{2-3} °त्) कस्मादिति ब्रूते प्रसर्पति[१७] ।
AB A_{1-3} मानुष्यं लभ्यते
A_4B^1 मानुषत्वं लभे (A_4 °त्)

b. महता पुण्ययोगेन[१८] मानुष्यं(A_4B_{1-3} °षं)जन्म लभ्यते[१९] ॥८८॥
A_4 भागेन

---

१. A_2 °न्द्र°; A_3 क्रंद; A_4 B_3 क्रोश; B_2 क्रोस; D_1 क्रंदे (→°क्रन्द°); २. A_3 भु°; ३. C रु°; ४. D_2 °यौ°; ५. C °हा; ६. B_2 तौघं (→ताढ्यं ; B_3 °द्ध° (→ढ्यं); D_2 व (→ब); ७. C भु; ८. B_2 °न; ९. D_2 योरयं (→याम्यं); १०. A_4 °क्र° ११. C स्त्र; १२. B_4 °दे;
९. D_2 योरयं (→याम्यं); १०. A_4 °क्र° ११. C स्त्र; १२. B_4 °दे;
१३. D_2 रै; १४ D_2 व्रु; १५. D_2 क°; १६. D_2 भया क्रतं (→मयाकृतम्); १७. A_3 $B_{2.4}$ °र्य°; १८. B_4 °याके (→योगे°); १९. B_1 ⊙;

85.
CD
←

86. a.
CD
←
b. तस्मिन्मार्गे व्रजत्येको विनशो मर्कटो यथा ॥
C
D
←

87. a. तस्मिन्मार्गं व्रजत्येको हाहा पुत्रेति चार्तवत् ।
C
D
←

b. हाहेति क्रन्दत्येवं पाप ईदृङ्मया कृतम् ॥

88. a. C मानुष्यं मे पुनः केन कर्मणा स्यादिति ब्रुवन् ।
CD मानुषत्वं[1] महाभाग्यं[2] दुर्लभं चैव भारते ।
D₂ लभते भूमि भारते ।

T 85. Na. नानाक्रन्दपुरं सुततभवनं रौद्रं पयोवर्षणम् ।
b. शीताढ्यं बहुभीतिधर्मभवनं याम्यं पुरं चाग्रतः ॥

T 86. Na. त्रयोदशेऽह्नि प्रेतो यन्त्रितो यमकिंकरैः ।
b. तस्मिन्मार्गे व्रजत्येको गृहीत इव मर्कटः ॥

१ D₁ °ष्य (→°ष°); D₂ °त्व (→त्वं); २. D₂ °ग

89. a. तत्प्राप्य[१] न प्रदत्तं हि याचकेभ्यः स्वकं धनम् ।

$A_{1-3}B$ A_{1-3} न[२] तत्प्राप्य प्रदत्तं हि

B_1 तच्च प्राप्य न प्रदत्तं

b. पराधीनं तदभवदिति[३] ब्रूते स गद्गदः[४] ॥ ८९ ॥

AB A_4 भवेत्सर्वमिति A_1 रौति

B_{1-2} पराधीनमभूत्सर्वमिति

90. a. किंकरैः पीड्यतेऽत्यर्थं स्मरते[५] पूर्वदैहिकम्[६][७] ।

ABD A_2 किन्नरैः D_1 स्मरन् स्वकर्मपूर्वजम् ।

b. सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।

A_1B_1

c. पुरा कृतं कर्म सदैव भुज्यते देहिन् क्वचिन्निस्तर यत्त्वया कृतम् ॥ ९० ॥

A_1B_1

B_1 शरीर हे निस्तरय त्वया कृतम् ॥

91. a. मया न दत्तं[८] न हुतं[९] हुताशने[१०] तपो न तप्तं[११] हिमशैलगह्वरे ।

A-D D त्रिदशा न पूजिताः ।

b. न सेवितं गांगमहो[१२] महाजलं शरीर हे निस्तर[१३] यत्त्वया कृतम्

A-C A_4 जलं स्तुतः A_{1-2} देहिन् क्वचिन्

B_1C निस्तरय त्वया कृतम् ॥

92.× a. जलाश्रयो[१४][१५] नैव कृतो[१६] हि निर्जले मनुष्यहेतो[१७] पशुपक्षिहेतवे ।

$A_{1,3-4}$ A_1B_3 जलाशयो A_4B_{2-4} निरुदके

BD_2

b. गोतृप्तिहेतोर्न कृतं हि गोचरं शरीर हे निस्तरय त्वयश कृतम् ॥ ९२ ॥

$A_{1,3-4}B$

A_4B_{2-4} विनुक्त A_1 देहिन् क्वचित् निस्तर यत्त्वया कृतम् ॥

---

१. B_4 तत् प्रांप्रा° (→तत्प्रा°); २. A_3 त°; ३. A_4 °वे°; ४. A_4 °दं ५. D_2 °त्वं; ६. A_4 °दे°; ७. D_2 देहकं (→दैहिकम्); ८. D_2 °त°; ९. B_2 °त; १० B_3 ⊙; D_2 °नं; ११. D_2 °या न दर्त (→°पो न तप्तं); १२. B_4 °हां; १३. B_4 ति°; १४. B_2 °क्ष; १५. D_2 °यौ; १६. D_2 क्रतौ (→कृतो); १७. A_4 °ताः; D_2 °तौ;

× Mss put *śl* 92·94 in different sequence, namely.
A_{2-4} B_4C = 92·93.94; A_1 = 93.92.94; B_{1-3} = 92.93 only.

89. a. तत्प्राप्य न प्रदत्तं हि मया किंचिद्द्विजातिषु ।
D D1 तं प्रानप्रदं प्राप्य नं सुखद ग्रहं····(?)

b. पराधीनस्तदा जंतुर्ब्रूत एव स गद्गदः ॥
D2 पराधीनकृतं तत्र ब्रूतेत्थं विवशाशनै ॥

90. a. किंकरैः पीडितोऽत्यन्तं स्मरेत्प्राक्तमात्मनः ।
C
D
←

91. a.
CD
←

b. न सेवितं (D_2°ते)स्वर्गनदीमहाजलं कामादयो नैव जिताःसुपर्वसु ॥
D D2 शरीर भीयानु भयाक्रतानि—(?)
C
←

92. a. जलाश्रयो नैव कृतो गतोदके सत्रं च वै नान्न मया कृतं मया (?)
C
D_2
←

b. C नो तप्तहेतोर्नाकृतं च गो शरीर हे निस्तर यत्त्वया कृतम् ॥
CD2 गोतृप्तिहेतोर्न कृतं हि गोचरं शरीर भोगानि भया क्रतानि ॥

93. a. न दित्यदानं न गवाह्निकं कृतं वेददानं न च शास्त्रपुस्तकम्
AB_{1}-$_{3}$-$_{4}$C B₃ दानं—

B4 दानकम् ।

b. पुरा न[१] दृष्टं[२] (B1-4 इष्टो) न च सेवितोऽध्वा

A_{23} बुद्धया[३] (B_3 बुध्वा) B_3-$_4$C न हि C वृषः

शरीर हे निस्तरय त्वया कृतम् ।। ९३ ।।

A1-2 देहिन् कचिन्निस्तर यत्त्वया कृतम् ॥

94. a. मया न भुक्तं पतिसङ्गसौख्यं वह्निवेशो न कृतो मृते सति ।
AB_4

b. तस्मिन्मृते तद्व्रतपालनं वा देहिन् क्वचिन्निस्तर यत्त्वया

कृतम् ।। ९४ ।।

95. a. मासोपवासैर्न विशोषितं वपुश्चा[५]न्द्रा[६]यणै[७]र्वा नियमैश्च[८] सुव्रतैः[९] ।
ABD_1 A_4B_2-$_3$ विशोधितं[४] A1-2 संहतैः

B1-4 च (B_4हि) शोधितं A3 सद्गतैः

b.
D_1
→

c. नारीशरीरं बहुदुःखभाजनं लब्धं मया पूर्वकृतैर्विकर्मभिः

।। ९५ ।।

C कृतैश्च कर्मभिः ॥

96.
→

---

१. A3 B3.4C पुराण (→पुरा न); २. C द्रष्टा (→दृष्टं); ३. A3 बुद्धया
४. B_2 °सां°; ५. A_2 °न्द्रया°; A_4 °पुः चांद्रा (→°पुश्चान्द्रा°);
६. A_2 °र्णै; B2D1 °नै; B_3 ⊙ यणै; ७. B_3 °र्व्वा; ८. A4 B1-4 °स्तु
९. B_3 °तै;

93. a. न नित्य[१]दानं न गवाह्निकं कृतं न वेदशास्त्रं न पुराणसंहितम् ।
D D2 गवादिपूजनं वेदनानं न च शास्त्रपूजनम् ।
←C

b. न प्रासवानायत सौष्य(ख्य ?)संचयं शरोरतो सेचत्वं कथम् ॥
D2 न रक्षितं प्राणभयातराणं शरीरभोगानि मया कृतानि ॥

94. a. मया न भुक्तं पतिसौरभ्यसङ्गतं वह्निप्रवेशो न कृते सति ।
C

b. तथापि नैतद्व्रतपालनं शरीर हे निस्तरय त्वया कृतम् ॥

95. a. मासोपवासैर्न विशोधितं वपुश्चान्द्रायणाद्यैर्नियमैर्न सद्व्रतैः ।
C
D1
←
b. तथानुभुक्तं यतिसौख्यसंगतं शरोरतो निस्तर सेचत्वं कथं ।
D1

c.
C
←

96. a. इत्यादिवाक्यानि लपन् प्रताहितः दुःखेन मार्गे यमदूतनीतः ।
C b. एको प्रतीक्षेन्न श्रिलामित्य साद्धं विख्यापयत्कर्म कृतं च पूर्वम् ।

---

१. D2 न भ्यत्य (→न नित्य°)

97. a. **उक्तानि वाक्यानि मया नराणामतः[1] शृणुष्वा वहितोऽपि (B1 हि) पक्षिन् ।**

A1.2 निवाच्यानि B1-4 नराणां मत्तः[2] A4 वहितश्च

b. **स्त्रीणां शरीरं प्रतिलभ्य देही ब्रवीति कर्माणि कृतानि पूर्वम् ॥ ९७ ॥**

A4B2.4 तु विलंघ्य

B_2 तु विलक्ष्य

B1 स्त्रीणां च देहं त्वलम्ब्य

---

१. A_4 °णां अतः (→°णामतः); २. B. B_3 °तः ; ३. B_3 °क्षीन्

ACTIVITIES OF THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

(January-June 1985)

Garuḍa Purāṇa Work

During the period, collation of a Bengali manuscript of the Ácārakāṇḍa has been in progress and is expected to be completed in a few months. Two Devanāgarī manuscripts of Pretakalpa from the Oriental Institute of Baroda were also taken up and the collation has been completed. The preparation of the Subject Concordance of the Garuḍa with other Purāṇas and the Mahābhārata and Rāmayaṇa is also in progress.

Work on the Mānasakhaṇḍa of the Skanda Purāṇa

Further ten chapters (Ch. 21-30) of the Mānasakhaṇḍa have been edited and are published in this issue. Thus thirty chapters have been published so far.

Sivadharmottara Purāṇa

Some more manuscripts of the Śivadharmottara Purāṇa have been procured from South India and collation of these will be taked up soon. Dr G. Bonazzoli, Editor of this project, left for Rome in April 1985 to assess the possibity of using computers for collation of manuscripts and their editing. He will also be visiting U. S. A. on this trip and attending a Purāṇa Conference at the Wisconsin University in August 1985.

Veda Pārāyaṇa

During the bright fortnight of the month of Māgha (January-February 1985), the Taittirīya Śākhā of the Kṛṣṇa Yajurveda was recited from memory in its entirety, with the Saṁhitā, Brāhmaṇa and Upaniṣad in Vyāsa temple of Ramnagar The recital was performed by Sri V. Dendukuri Venkata Subrahmanya Somayaji. Vedamurti Sri Ganesh Bhatta Bapat was the Śrotā. On the conclusion of the Pārāyaṇa, customary Dakṣinā and food were offered to the reciter and the Śrotā.

Visitors to the Purāṇa Department

During the period under report the following distinguished persons visited the Purāṇa Department of the Trust :

1. Dr. G. C. Tripathi, Principal, Ganganath Jha Kendriya Vidya Pith, Allahabad on 15 February, 1985.

He wrote in the visitors' book : "The Purāṇa Department of the Kashiraj Trust is doing yeoman's service towards scientific interpretation of our ancient heritage enshrined in the Purāṇas. Owing to thoroughness of the scholars and the meticulous care they take towards editing the texts, their editions of the Purāṇas are reliable and authentic. I studied their method of collating the texts and found it flawless. The staff of the department are nice, friendly and cooperative and the whole atmosphere is charged with dignity and grandeur of the Royal house of Kashi. This is at last a place where the people seem to be primarily concerned with or perhaps solely devoted to the selfless pursuits of knowledge without any outward projection of the self. I wish it sucess in all its endeavours."

2. A group of fifty scholars and high priests from Thailand visited the Purāṇa Deptt. on 1 March 1985.

The group was led by the Ven. Phra Rajavaramuni, Hon'ble Member of the Siam Society. The group met His Highness, the Chairman and discussed various cultural and educational problems relating to Buddhist studies and exchanged views on mutual cooperation between the cultural heritage of the two countries. His Highness presented a copy of the Purāṇa as a token of appreciation of the visit of the group. The Ven. Phra Rajavaramuni writes in the visitors' book : It was our great pleasure and honour to have the opportunity of meeting His Highness the Maharaja of Benares and to have the chance of seeing His Highness's museum. We also greatly appreciate His Highness's great contribution to the education of the nation".

3. Dr. Ram Karan Sharma, Vice-Chancellor of the Sampurnanand Sanskrit Vishvavidyalaya, Varanasi-13 June 1985.

His Excellency Sri C. P. N. Singh, Governor of Uttar Pradesh, visited Varanasi in the last week of March 1985 on the eve of his retirement as Governor of U. P. His Highness Maharaja Vibhuti Narain Singh, Chairman of the All-India Kashiraj Trust, hosted a Tea party in honour of the Governor at the Nandesar Palace to which eminent scholars, educationists and officials of Varanasi were also invited. On this occasion His Highness presented the Governor a copy of the Hindi translation of the Varaha Purana published by the Trust.

Publication of Dr. R. C. Hazra Commemoration Volume

To commemorate the invaluable contribution made by the Late Dr. R C. Hazra to the field of Puranic studies and research, the All-India Kashiraj Trust decided to collect and publish his articles scattered over journals in one volume. The Purāṇa Vol. XXVII No. 1 was dedicated as Dr. Hazra Commemoration Volume in which most of his articles on the Purāṇa-s were included. Therefore, his other selected articles including Puranic also are being published in two parts, one of which will include articles on the Purāṇas and the Vedas, while the other will be devoted to his articles on Kāvya, Arthaśāstra, Dharmaśāstra, etc. Dr. Hazra's daughter, Srimati Jayanti Biswas has taken a keen interest in having these volumes published and has very kindly provided the Trust with re-prints of Dr. Hazra's articles some of which were corrected by himself.

Prime Minister Sri Rajiv Gandhi's Visit

The Prime Minister Sri Rajiv Gandhi visited Varanasi on 1 December 1984 in connection with the elections to the Lok Sabha. His Highness the Chairman received the Prime Minister at the Babatpur Airport on arrival.

On 26 February 1985, Sri Rajiv Gandhi after a tour of the constituencies in the Eastern Region of the State on the eve of the elections to the State assembly empland at the Babatpur Airport for Delhi. His Highness saw the Prime Minister off at the airport.

Sri Kashi Visvanath Temple Trust

A meeting of the Board of Trustees of the Kashi Visvanath Temple Trust was held at Nandesar Palace on 4 June 1985 under

the Chairmanship of His Highness Maharaja Dr Vibhuti Narain Singh. The Chairman hosted a lunch for the members of the Trust after the meeting.

MAHARAJA BENARES VIDYA MANDIR TRUST

Vasanta Mangalotsava :

The Trust celebrated the Vasanta Mangalotsava beginning on the first Tuesday after the Holi festival as in the past years. The Utsava lasted three days from 12 March to 14 March, 1985. There were vocal recital of classical music and also instrumental recitals on the first two days. The participants in the festival were drawn from the Faculty of Performing Arts of the Banaras Hindu University and included senior students also. His Highness the Chairman, members of the Royal Family, gentry and district officials graced the performances.

Vidya Mandir Museum :

The museum run by the Maharaja Benares Vidya Mandir Trust attracts visitors from all over India and abroad throughout the year. Its unique collection of palanquins, howdas, ambaris and ornaments and paraphernalia of elephants, its collection of textiles and artifacts of marble, an armoury tracing the evolution of arms over 17th century, exquiste ivory work executed by Darbar craftsmen of the Benares Raj, its small but interesting section on natural history of the region and the famous Dharma-Ghadi (the Clock of Dharma) hold the interest of the young and old. It is fast becoming an educational museum for young boys and girls of schools from far and near. Distinguished visitors visited the museum and some of them recorded their impressions in the Visitors' Book kept at the museum. The Ven. Phra Rajavaramuni of Thailand along with a number of Bhikhus visited the museum and met His Highness the Chairman. Madame Catherine Clement, Secretary General, Festival of India in France, visited the museum on the Christmas Day 1984 and wrote in the Visitors' Book: "It is something which leaves strong memories; a very old story lingers in this beautiful museum; thanks to His Highness the Maharaja of Benares"

Dhrupada Mela :

The Dhrupad Mela conducted by the Trust entered its eleventh year of celebration this year. The Mela was held as in the past for three days concluding on the Maha-Sivaratri day in a night-long programme. The Mela was inaugurated by Maharaj Kumar Anant Narain Singh Bahadur. Eminent Dhrupad singers from all over the country participated in the Mela. Three awards were instituted from last year for the best Dhrupad musicians; two for vocalists and one for instrumentalist (Pakhawaj or Vina). His Highness Maharaja Citra Tirunal Bala Rama Varama of Travancore has graciously given a donation of Rs 1 lakh to give away these awards every year in the name of the illustrious composer-Prince Maharaja Swati Tirunal of Travancore who was a great patron-composer of Karnataka style of music and a contemporary of the Trinity of that style, namely Saint Tyagaraja, Diksitar and Syama Sastri. Maharaja Swati Tirunal also composed music in the Hindustani system especially suited to Dhrupad style and as stated by Maharaj Kumar Bahadur in his inaugural speech, the association of Maharaja Swati Tirunal's name with the Dhrupad Mela was a significant step in promoting national integration. The Mela as in the past was organized with the able support of Prof Sri Virbhadra Misra, the Mahantji of the Sankatamochana Temple and the Sankatmochan Foundation which he heads. The Mela has always been held in the premises of the Temple of Tulsidasji at the hallowed Tulsi Ghat on the bank of the Ganga. For this Mela Sangeet Natak Academy New Delhi has given a grant of Rs. 5000 and the U. P. Natak Academy has granted Rs. 2000.

Maharaja Udit Narain Singh Manas Prachar Nidhi

In the month of Vaisākha, Śukla Pakṣa 1 to 9 (April 22-30), Navāha Pārāyaṇa of the Ramacharitamanasa was performed in the Kali Temple of Chakia. Discourses upon the Ramacharitamanasa were also given by eminent Vyasas in the evenings throughout this period. Manasaratna Sri Srinath Misra spoke on two days. Large numbers of devotess attended the week-long Katha. His Highness Maharaja Dr Vibhuti Narain Singh was present during the Katha throughaut along with the citizens of Chakia and Divisinal officers. A havana and bhandara were also held on

the concluding day of the Katha on 30 April 1985. The Navaha Parayana and the discourse on the Ramcharitamanasa are proving more and more popular and the function attracts people of Chakia and surrouuding areas in large numbers.

Maharaja Kashi Naresh Dharmakarya Nidhi

This Trust organizes observances of various resigious rites, festivals and celebrations coming down from generations and also runs three educational institutions : The Maharaja Balwant Singh Degree College, Gangapur, the Maharaja Mansa Ram Law College, Raja Talab (now part of the Maharaja Balwant Singh Degree College) and the Maharani Ram Ratna Kumwari Sanskrit Pathsala, Ramnagar. These instituions are making good progress and their results are satisfactory.

पुराणम्

(भागः-२७; अङ्कः-२)

PURĀṆA

(Vol. XXVII. 2)

संस्कृत-खण्डः

संस्कृतविद्वांसोऽभ्यर्थ्यन्ते यत्ते पुराणपत्रिकायां प्रकाशनार्थम् (१) पुराणगत-दर्शनशास्त्र-धर्मशास्त्रविषयपरान् लेखान् (२) पुराणोक्त-दुरूहार्थकास्पष्टार्थकवचनव्याख्यापरान् लेखांश्च प्रेषयेयुरिति ।

आङ्गलभाषानिबद्धानां लेखानां संक्षेपाः

इतिहासपुराणवर्णितो रावणः

RĀVAṆA IN EPIC AND PURĀṆA

CLIFFORD G. HOSPITAL

इदानीं तामिलनाडुराज्ये मतमिदं प्रचलति यद् रावणो द्राविडजातेर्वीरः (नेता), रामश्च आक्रमणकारिणामार्याणां प्रतिनिधिभूतः। दृष्टिरियं रामायणग्रन्थ-विरोधिनी। जैनाचार्यंकृता रामायणकथा प्राचीनतरद्राविडमतानुयायिनीति दिनेशचन्द्रसेनमहोदयस्य मतम्। फिलिओजैट्-महोदयो वक्ति—रामायणे रावणचरितं दौरात्म्यपूर्णमेव दर्शितमिति न कथयितुं शक्यते। रामायणदर्शिते रावणचरिते यत् सांकर्यं दृश्यते (यथोक्तं फिलिओजैट्महोदयेन) तस्य परीक्षणमिह क्रियते, पौराणिकदृष्टया रावणस्य यत् स्वरूपं तदपि विव्रियते।

(क) रामायणस्य द्वितीयः षष्ठश्च काण्डौ प्राचीनतरौ। अत्र रामो मानवो नेता च। सप्तमे काण्डे प्रथमे काण्डे च प्रायेण रामो विष्णोरवताररूपेणाभ्युपगतः। रामायणस्य प्राचीनतरे चांशे रावणो न नीचजनरूपेण वर्णितः।

रावणस्य दर्शनमस्माभिः प्रथमतः क्रियते अरण्यकाण्डे सीताहरणप्रसंगे; पुनर्यत्र रावणः स्वमुखेनात्मानम् प्रशशंश तत्र च। उभयत्र लङ्कापुरी-पुष्पक-विमानादिवैभवानामुल्लेखो दृश्यते।

रावणस्य पापाचरितापि प्रोक्ताऽस्मिन् काण्डे। स धर्मं यज्ञं च ननाश, परपत्नीर्जहार च। विभीषणेन रावणस्य धर्मपरायणतोद्घोषिता; शूर्पणखया पुनस्तस्य इन्द्रियपरायणता—इत्येवं परस्परविरुद्धधर्मा रावणे दर्शिताः। यद्यपि परस्त्रीदूषणं राक्षसानां स्वभाव इत्युक्तम्, तथापि सीतां प्रति रावणो मर्यादां न विजहौ—इति नापलपनीयम्।

मिनोरुह्र-नामधेयेन विदुषेदं प्रतिपादितं यद् धर्मशास्त्रीयराक्षसविवाहरीतिः खलु रावणेन नानुसृता, पैशाचरीतिश्च आदृता। वस्तुतो राक्षसनामक-विवाह-भेदेन सह राक्षसजातेश्च संबन्धोऽस्त्येव। मन्वादिदर्शितो राक्षसविवाहभेद-विवरणम् अर्वाक्कालिकम् इति संभाव्यते। सीताप्रसंगे रावणो न हठसंभोगकारी।

रावणचरितस्यान्ये अंशा अपि विरुद्धधर्मवन्तः। ब्रह्मणो वरं लब्ध्वैव रावणः सदम्भो जात इति राम-कथनाद् विज्ञायते यत् स्वरूपतो रावणो न दम्भादिदोष-भाक्। रावणवधानन्तरं विभीषणस्य यो विलापो दृश्यते, ततो ज्ञायते यद्

विभीषणं प्रति रावणस्य प्रेमान्वितः संबन्ध आसीदिति। मन्दोदरीविलापोऽपि रावणचरितस्य राक्षससमाजस्य च गौरवं प्रख्यापयति। रावणस्यान्त्येष्टिकर्म ब्राह्मणवत् कृतमिति विस्मयमावहति।

उत्तरकाण्डगता रावणचरितकथा नैकमुखीनाः। अन्यत्र रामायणे यत् सामान्यत उक्तं तद् विस्तरेणोक्तमस्मिन् काण्डे! अत्र रावणस्य जन्म, तपश्चरणं, वरप्राप्तिश्च विस्तरेणोपवर्णितानि, सामान्यत एषामुल्लेखोऽरण्यकाण्डे। तत्रैव रावणकृतकुबेरपराजयः, रावणनामहेतुश्चोक्तौ। रावणकृतकर्मणां हेतवोऽपि उत्तरकाण्डगतकथाभ्यो विज्ञायन्ते।

रावणचरितगतानां सदोषांशानां प्रस्फुटीकरणमपि उत्तरकाण्डगतकथाभिः क्रियते। सीतां प्रति या मर्यादा रावणेन दर्शिता, सा रम्भां वेदवतीं च प्रति न दर्शिता (आभ्यां सह रावणेन हठसंभोगः कृतः); दुराचरणं न क्रियतामिति कुबेरेण प्रार्थितो रावणो दूतमुखेन; स च दूतो रावणेन निहतः।

(ख) केषुचित् पुराणेष्वपि रामस्य चरितमुपवर्णिवम्। शिष्टपालन-दुष्ट-दमनार्थं रामावतारेण कर्माणि विहितानि इत्येषु प्रदर्शितम्; भागवते, अग्निपुराणे च विशेषेण। पुराणगतं रावणचरितचित्रणं परस्पर-पृथक्-परम्परानुसारीति दृश्यते। शिवस्य विष्णोर्वा भक्तो रावण इति पुराणेषूक्तम्।

लङ्कावतारसूत्रे बुद्धानुयायिरूपेण रावणो वर्णितः। रावणो ब्राह्मणविरोधि-परम्परानुसारीति प्रथमतो दर्शितमत्र।

(१) पुराणे रावणो न बौद्धः, प्रत्युत शैवः। रावणं प्रति शिवस्य प्रसादोऽपि दर्शितो बहुधा; गुहाचित्रादिषु च प्रसादोऽयं चित्रितः।

रामेण शिवभक्तस्य रावणस्य वधः केन हेतुना शिवेन मृषित इति शिवपुराणतो विज्ञायते। अत्रोक्तं रावणचरितं न सर्वथा रामायणोक्तचरितानुसारि। बृहद्धर्म-पुराणे रावणो न केवलं शिवस्य प्रत्युत पार्वत्या अपि भक्तः, स्कन्दपुराणे तूक्तं यद् विष्णवतार-रामेण हतो रावणः शिवसारूप्यं प्राप शिवप्रसादात्।

(२) विष्णुपुराणे रावणो विष्णुभक्तरूपेणोक्तः। शिशुपालः पूर्वजन्मनि रावणो हिरण्यकशिपुश्चासीत्। इमे त्रयो हता विष्णोरवतारविशेषैः। द्रष्टव्यं चास्मिन्नर्थे भागवतम्।

जयविजययो रूपान्तरभूता हिरण्यकशिपु-रावणादय इति यद् भागवतीयं मतं तत् पद्मपुराणेऽपि दृश्यते। रामेण निहतो रावणो मोक्षं लब्धवानिति स्पष्टमुक्तमत्र।

अध्यात्मरामायणे जयविजयकथा लशेतोऽपि नास्ति, यद्यप्यत्र विष्णुपुराण-भागवतपुराणयोर्दृष्टिरुपलभ्यते। अत्यत्रं यद् रावणचरितं तद् अन्तरान्तरा रामायणोक्त-चरितेन सह संवदति; क्वचिच् चरितवर्णने यत् परिवर्तनं कृतं तस्यो-

ट्टेश्यं भक्तिमहिम-प्रदर्शनमिति विज्ञायते। वराहपुराणेऽपि वैष्णवरूपेण वर्णितो रावणः। रावणः शिवलिङ्गं लङ्कां निनायेत्यत्र उक्तम्। अत्र रावणो वराह-विष्णोरुपासकरूपेण चित्रितः।

(३) रामकृतो यः विश्रवःपुत्रस्य रावणस्य वधः स ब्रह्महत्यारूप इत्युक्तं स्कन्दपुराणे। अस्य ब्रह्महत्यारूपपापस्य प्रक्षालनार्थं रामो रामेश्वरलिङ्गं स्थापितवानित्यप्युक्तम्। एतल्लिङ्गमधिकृत्य न किमप्युक्तं वाल्मीकिना। अध्यात्म-रामायणे तूक्तमिदं सामान्येन। तमिलभाषीये कम्परामायणे एतल्लिङ्गप्रतिष्ठा विस्तरेणोपवर्णिता। ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तार्थं लिङ्गस्य प्रतिष्ठा कृतेति नोक्तम् अध्यात्मरामायणे कम्परामायणे वा। राक्षसाः शिवपूजका इत्युद्घोषितं शिवपुराणे। अत्रेदं विज्ञेयं यद् वृत्रवधरूपकर्मणा ब्रह्महत्या कृता इन्द्रेण—इति प्राचीना कथास्ति ब्रह्महत्यानिदर्शनपरा।

(४) रावणचरिते उदात्तानि कर्माण्यपि लक्ष्यन्ते; यथा—तपश्चरणं सीतां प्रति समर्यादो व्यवहारश्च। अस्य व्यवहारस्य हेतुर्देवीभागवते दर्शितः।

विहित-प्रतिबद्ध-धर्माचारित्वं रावणे दृश्यते—इति स्वीकृत्यैव रावणचरितं विमर्शनीयम्।

पद्मपुराणम् अहमदाबादनगरो च

PADMPURĀṆA AND AHMEDABAD

PROF. R. N. MEHTA AND PROF. RASESH JAMINDAR

पद्मपुराणस्योत्तरखण्डे सन्ति साभ्रमतीनदीमाहात्म्यपरकाः केचनाध्यायाः (१३४–१७३), येषु साभ्रमती (=साबरमती)-नदी-संबद्धानां तीर्थानां विवरणं प्रदत्तम्, विशेषतश्च १५४–१५९ अध्यायेषु। अत्र खड्गधारेश्वर-दुग्धेश्वर-चन्द्रेश्वर-पिप्पलाद-पिच्चुमर्दन-कोटराक्षीति नामधेयानि तीर्थानि वर्णितानि विशदरूपेण।

खड्धारेश्वरतीर्थम् अहमदाबादसमीपे साभ्रमत्या वामतीरे साहिबबागक्षेत्रे विद्यते। इदमिदानीं लुप्तम्। किरातविशेषेण शिवप्रसादान्मोक्षोऽधिगतोऽत्र—इति कथात्रोक्ता। अत्रत्यानि कानिचन मन्दिराणि अष्टादशशताब्द्यां निर्मितानि। भीमनाथमन्दिरमत्र वर्तते। शैवसंप्रदायाध्युषितमिदं स्थानमिति विज्ञायते।

पुराणे या चण्डकथा उक्ता, तया ज्ञायते यदत्र किरात-भिल्लानां निवासोऽप्यासीदिति।

साभ्रमतीचन्द्रभागासंगमे दुग्धेश्वरस्य स्थितिरासीत्। इदानीमिदं लुप्तं जातम्। अस्य तीर्थस्य माहात्म्यप्रसंगे दधीचिचरितमुपवर्णितम्। दुग्ध—दधीति-वस्तु-द्वयस्य संबन्धो नामसादृश्यं च दधीचि-कथाया उद्भावके इति संभाव्यते। महात्मगान्धिप्रतिष्ठितस्याश्रमस्य समीपे वादनामको यो ग्रामः, तस्मिन् दुग्धेश्वरलिङ्गस्य स्थितिः।

पिप्पलादलिङ्गावस्थानं क्वेति न विज्ञायते। बह्वयः सत्याख्याः शिला विद्यन्ते चन्द्रेश्वरतीर्थे। साभ्रमतीनदीप्लावनेन काश्चन शिला भूमौ प्रोथिताः। प्लावनमपि तीर्थलोपे हेतुर्भवतीति निश्चप्रचम्।

पिचुमर्दनतीर्थस्य नामान्तरं निम्बार्कमिति। इदं सौरं तीर्थम्। बह्वयः सूर्यमूर्तयः अहमदाबादान्तर्गत-रायखण्डक्षेत्रे राजन्ते। द्विभुजधारिणी सूर्यमूर्तिरप्यत्र विद्यते। अत्रत्याः सूर्यमूर्तयः ८।९ शताब्दीत आरभ्य १२।१३ शताब्दीं यावद् विनिर्मिता इत्यनुमीयते।

कोटराक्षीदेवी कृष्णार्जुनाम्यां साभ्रमतीतीरे प्रतिष्ठिता—इत्युक्तमत्र। मूर्तिरियं सप्तर्षि–अरा–क्षेत्रे विद्यते। महिषमर्दिनीमूर्तिरप्यत्रास्ति। अत्र दशनामिसंप्रदायस्य प्रामुख्यमवलोक्यते सप्तदशशताब्दीत आरभ्य। शैववैष्णवसंप्रदाययोरप्यत्र विद्यमानता। कोटरस्थितत्वाद् देवी कोटराक्षीत्युच्यते।

पुराणविवरणत इदं प्रतीयते यत् कानिचन तीर्थानि अद्यापि विराजन्ते, कानिचन पुनर्लुप्तानि जातानि; केषाञ्चिच्च च पुनरुद्धारः कृतः।

पुराणोक्ततीर्थविवरणाध्ययनेन पुराणरचनाकालोऽपि अनुमातुं शक्यते। एतद्विषये विण्टरनिट्जमतमत्रोद्धृतम्। लिङ्गादीनां प्राचीनता कीदृशीति निरूपयितुं शक्यते ऐतिहासिकपद्धत्या; ततश्च लिङ्गादिमाहात्म्यविवरणपरकाणां पुराणानां रचनाकालो ऽप्यनुमातुं शक्यते। पद्मपुराणान्तर्गत—साभ्रमतीमाहात्म्यपरका अध्यायाः १४–१५ शताब्दीमध्ये विरचिता इत्युक्तमन्ते लेखकेन।

अथर्ववेदोपवेद-विषयकस्य भागवतपुराणमतस्य हेतुः

REASON FOR THE BHĀGAVATA VIEW ABOUT THE UPAVEDA OF THE ATHARVAVEDA

RAM SHANKAR BHATTACHARYA

चतुर्णां वेदानामुपवेदा भागवते एव नामतो निर्दिष्टाः (३।१२।३७-३८); अत्र अथर्ववेदस्योपवेदः स्थापत्यमित्युक्तम् । (यद्यपि भागवते उपवेदशब्दो न प्रयुक्तस्तथापि शास्त्रविशेषाणामुपवेदतां भागवतकारेण विज्ञातमेवेति नास्ति संशयः) ।

भागवतस्य मतमिदं न शास्त्रान्तरानुमतम् । अथर्ववेदस्योपवेदः 'अर्थशास्त्रम्', इत्याह चरणव्यूहकारः, देवीपुराणकारः, प्रस्थानभेदकारश्च । 'अस्त्रशास्त्रं' खलु अथर्ववेदस्योपवेद इत्युक्तं चरणव्यूहशाखान्तरे ।

भागवतमतस्य किं मूलमिति जायते विचारणा । अथर्ववेदस्य संबन्धः 'अर्थशास्त्रेण' सहास्तीति नापलपितुं शक्यते । दृष्टयन्तरमाश्रित्य भागवतकारेण स्वमतं प्रख्यापितम् इति व्यक्तं प्रतीयते । तथाहि—भागवतं पञ्चरात्रागमप्रतिष्ठितम् । आगमेऽस्मिन् स्थापत्यस्य (मन्दिरविग्रहादिनिर्माणपरायणस्य) प्रामुख्येन विवरणम् आस्ते—इति दृश्यते; अतो भागवतकारेण स्थापत्यस्यैव उल्लेखः कृतः । स्थापत्य-शास्त्रम् अथर्ववेदस्यैवोपवेदो भवितुमर्हति । किं च स्थापत्यविद्यया सह भगवतः कृष्णस्य नेदिष्ठः संबन्ध आसीदिति इतिहासपुराणत एव विज्ञायते । अतः कृष्णभक्तिपरायणेन भागवतकारेण स्थापत्यस्योल्लेखः कृत इत्यनुमीयते ।

आयुर्वेदः खलु अथर्ववेदस्य उपाङ्गम् इति आयुर्वेदविदः । आयुर्वेदस्याथर्ववेदेन सह संबन्धोऽन्तरङ्ग इति प्रसिद्धमेव । एवं सत्यपि आयुर्वेदशास्त्रीयमतेन सह भागवतकारस्य न विरोधः, यत आयुर्वेदशास्त्रे आयुर्वेदस्य उपाङ्गत्वमुक्तम् अथर्ववेदस्य, न पुनरुपवेदत्वम्; भागवते खलु उपवेदानां निर्देशः कृतो नोपाङ्गानाम् । न खलु उपवेद एवोपाङ्गम् । उपाङ्गगणनापि नात्यन्तं व्यवस्थितेति ।

पुराणग्रन्थ-समीक्षात्मकसंपादनाभिनवपद्धतिविषये काचिद् विचारणा

CONSIDERATIONS ON A NEW METHOD OF CRITICALLY EDITING THE PURĀṆAS

GIORGIO BONAZOLI

यतः प्रत्येकं पुराणानां शाखभेदबाहुल्यं दृश्यते, अतः पुराणप्रकृत्यनुरूपमेव पुराणसंपादनं विधेयमिति युक्तम् ।

पुराणानां पाठा हस्तलेखनिबद्धाः, परम्परानिबद्धाश्च । पुराणानां पाठे सर्वत्र ऐकमत्यं नास्ति, देशभेदव्यवस्थिता अपि पाठभेदा भवन्ति--इति प्रत्यक्षतो दृश्यते । इमे पाठभेदा अपि न सदैव एकरूपेण विद्यन्ते, प्रत्युत यथाकालं भिद्यन्ते । एषां पाठभेदानां प्रामाण्यं स्वीकृत्यैव पुराणानां संपादनं करणीयमिति न्याय्या दृष्टिः ।

उपर्युक्तां दृष्टिमवलम्ब्य गरुडपुराणीयप्रेतकल्पस्य संपादनं विहितम्, यस्य पञ्चमोऽध्याय इह उदाहरणरूपेण प्रकाश्यते । सर्वेषां पाठसंप्रदायानां संग्राहिका इयम् अभिनवा सम्पादन-पद्धतिः । प्रेतकल्पीयानां सर्वासां शाखानां प्रामाण्यमाश्रित्येदं संपादनं कृतम् । प्रत्येकं शाखानां हस्तलेखा बहवो वा भवेयुः स्वल्पा वा—शाखानां प्रामाण्यं तु समानमेव ।

प्रेतकल्पीय-पञ्चमाध्यायस्य संपादने देवनागरीलिपिहस्तलेखानामेव उपयोगः कृतः प्रामुख्येन; एकस्य मैथिलीलिपिहस्तलेखस्य, वङ्गीयलिपिहस्तलेखस्य च । एभिर्हस्तलेखैः प्रेतकल्पपाठपरम्परा कृत्स्नशो ज्ञातुं शक्यते; कस्मिन् देशे का पाठशाखा चोद्भूता—इत्यपि च ।

पाठान्तराणां विचारणया पाठानां प्राचीनता, अतिप्राचीनता, अर्वाचीनता च निश्चेतुं शक्यते । पुराणपाठप्राचीनतादीनां प्रदर्शनाय सीसकाक्षरप्रयोगे भेदः करणीयः, येन पाठानां प्राचीनता अर्वाचीनता वा आञ्जस्येन विज्ञाता भवेत् पाठकैः । कथं पाठान्तराणि जातानि, एकं पाठान्तरं कथं पाठान्तरमन्यज् जनयति —इत्यादिकं सर्वम् अस्मत्-संपादित-प्रेतकल्पाध्ययनेन ज्ञातं भवितुमर्हति । दोषबहुला हस्तलेखा अपि तथैव उपादेया यथा निर्दोषाः—इत्यस्मदीया दृष्टिः ।

एकस्याः पुराणपाठ-शाखाया बहुहस्तलेखयुक्ताया आधारेण यत् संपादनं क्रियते, न तत् सुष्ठु (तस्याः शाखाया अतिप्राचीनत्वे सत्यपि) । अत एव शाखाविशेषाधारेण संपादितानि प्रचलितानि पुराणानि न शुद्धानीति मन्तव्यम् । प्राचीनकालादेव प्रत्येकं पुराणानि बहुधा विभक्तानि; पुराणग्रन्थस्य बहुशाखावत्ता

पुराणस्वभावसिद्धेति अस्माकं मतम् । कस्यापि पुराणस्य किमपि आदिमं रूपमासीत्, तत्स्वरूपनिरूपणं पुराणसंपादनकार्यस्य लक्ष्यमिति नास्माभिरभ्युपगम्यते। पाठान्तराणां पुराण-पाठशाखानां च परस्परसंबन्धप्रदर्शनम् (कः पाठः कस्मात् पाठाद् उद्भूत इत्यादिविचाररूपम्) खल्वस्मत्-संपादनस्य लक्ष्यभूतम् । प्राचीनतमः पाठः क इत्यत्र नास्माक माग्रहः । यः पाठो बहुसंमतः स एवात्र बृहत्सीसकाक्षरेण मुद्रयते । प्रचलितायाः पाठसमीक्षितसंपादनपद्धतेः सम्यग् वर्जनं नास्माकमभीष्टम् । अस्मदीयां ग्रन्थसंपादनपद्धतिं सुकथनकरोऽप्यनुगृह्णाति ।

पाठसमीक्षितेतिहास-पुराणसंस्करणानि यान्यद्य प्रचलितानि तानि खलु अप्रामाणिकानीति मन्यन्ते केचन गवेषकविद्वांसः, संस्कृतपण्डिताश्च । अस्मत्-संमतायां पद्धतौ नायं दोष आपतति । येन यः पाठः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतः, स तं पाठमत्रापि द्रष्टुं शक्नुयात् । अस्मत्पद्धतिसंपादितानि पुराणानि सर्वैः पुराण-शाखासंप्रदायैः प्रामाणिकत्वेन स्वीकरणीयानि भवेयुः । पुराणविशेषस्य कृत्स्ना परम्परा अस्मद्रीतिसंपादिते पुराणे प्रतिबिम्बिता भवति ।

अस्मत्पद्धत्या संपादितः प्रेतकल्पीयः पञ्चमोऽध्यायः परिशिष्टे मुद्रितः । एतद्-विषये विज्ञेयं यद् अस्मिन्नध्याये प्रतिपादिता विषयाः (मृत्योः प्राक् पश्चाच्च अनुष्ठेयानि कर्माणि) गरुडपुराणीये सारोद्धारे, नौनिधिरामकृते सारोद्धारे च दृश्यन्ते । एतत्संपादने व्यवहृता हस्तलेखा श्चतुर्धा विभक्ताः; प्रत्येकं वर्गेषु क-ख-ग-घ-संज्ञकेषु ४, ४, १, २ हस्तलेखाः । पुराणाधारेण विरचिताश्चत्वारो ग्रन्था अपि व्यवहृताः ।

निबन्धलेखकेन प्रत्येकं हस्तलेखानां स्वरूपं तेषां परस्परसंबन्धश्च (को हस्तलेखः केन कियतांशेन प्रभावित इत्येवंरूपः) विस्तरेणोक्तं । निबन्धान्ते परिशिष्टरूपेण प्रेतकल्पीयः पञ्चमोऽध्यायो नवीनपद्धत्या संपादितः सन् मुद्रितः; स तत्रैव द्रष्टव्यः ।

सर्वभारतीय-काशिराजन्यासस्य कार्यविवरणम्

(जनवरी—जून १९८५)

गरुडपुराणकार्यम्

अस्मिन् कार्यावधौ गरुडपुराणस्याचारकाण्डस्य एकस्य वङ्गलिपिहस्तलेखस्य पाठसंवादकार्यं क्रियमाणं वर्तते, शीघ्रमेव समाप्तिमेष्यति। प्राच्यविद्यासंस्थानस्य बड़ोदानगरस्थस्य प्रेतकल्पस्य द्वयोः हस्तलेखयोः पाठसंवादकार्यमपि प्रारब्धं समाप्तिं च गतम्। गरुडपुराणस्य अन्यपुराणैः रामायणमहाभारताभ्यां च सह विषयसम्वादकार्यमपि क्रियमाणं वर्तते।

मानसखण्डकार्यम्

स्कन्दपुराणान्तर्गतस्य मानसखण्डस्य सम्पादनकार्यमपि प्रचलति। 'पुराणम्'-पत्रिकाया अस्मिन् अङ्के अग्रिमा दशाध्यायाः (२१—३०) मुद्रिता वर्तन्ते। इत्थं त्रिंशदध्यायाः प्रकाशिता जाताः।

शिवधर्मोत्तरपुराणकार्यम्

शिवधर्मोत्तरपुराणस्य केचन हस्तलेखा दक्षिणभारतस्थितहस्तलेखागारेभ्यः प्राप्ताः, येषां पाठसंवादकार्यं शीघ्रमेव प्रचरिष्यति। अस्य सम्पादकः डा० बोनाजुली महाभागः अप्रैलमासे रोमनगरं गतः। स तत्र अस्य पाठसंवादकार्ये सम्पादनकार्ये च 'कम्प्यूटर'-यन्त्रस्य उपयोगिताया अध्ययनं करिष्यति। अमेरिकादेशस्य विस्कान्सिनविश्वविद्यालये अगस्त ८५ मासे समाहूते पुराणसम्मेलने अपि बोनाजुली-महाशयः सम्मिलितो भविष्यति।

वेदपारायणम्

माघमासस्य शुक्ले पक्षे समग्रायाः कृष्णयजुर्वेदतैत्तिरीयशाखायाः संहिता-ब्राह्मणोपनिषद्भिश्च सह कण्ठस्थपारायणं रामनगरदुर्गस्थिते व्यासेश्वरमन्दिरे श्री वी. देन्दुकूरि वेङ्कटसुब्रह्मण्यसोमयाजिमहोदयेन कृतम्। वेदमूर्ति श्रीगणेशभट्ट-बापटमहाभागः श्रोता आसीत्। पारायणसमाप्तौ पारायणस्य कर्त्रे श्रोत्रे च यथानिर्दिष्टा दक्षिणा मार्गव्यय-भोजनादिकं च प्रदत्तम्।

पुराणविभागे आगताः विद्वांसः

अस्मिन् कार्यावधौ अधोनिर्दिष्टा विद्वांसः पुराणविभागे आगताः—

१. डा० गयाचरणत्रिपाठिमहाभागः (प्रयागनगरस्थस्य गङ्गानाथ झा

केन्द्रीयविद्यापीठस्य प्राचार्यः) १५-२-८५ दिनाङ्के। एष महाभागो दर्शक-पुस्तिकायां लिखति—पुराणेषु निहिताया अस्मत्परम्पराया वैज्ञानिकव्याख्यान-विषये सर्वभारतीयकासिराजन्यासस्य पुण्यविभागः आवश्यकीं सेवां विदधाति। विदुषां वैदुष्येन तेषां पाठसम्पादने सूक्ष्मेक्षिकयाऽवधानतया च तेषां पुराण-संस्करणानि प्रामाणिकानि विश्वासार्हाणि च सन्ति। अहं तेषां पाठसंवादपद्धतिं निरीक्षितवान्, तां त्रुटिविरहितां च प्राप्तवान्। पुराणविभागस्य कार्यकर्तारः कुशाग्रबुद्धयः, सौहार्दयुताः, सहयोगपराश्च सन्ति। सम्पूर्णं मण्डलं काशिराजस्य गरिम्णा महिम्ना चाभिभूतं वर्तते। इदं एतादृशमेकं स्थानं यत्र जना आत्म-प्रचारविरहिता निःस्वार्थज्ञानार्जने संलग्नाः सन्ति। अहं सर्वथा साफल्य-कामोऽस्मि।

२. थाईदेशतः पञ्चाशद्विदुषां भिक्षूणां च समूहः (१ मार्च ८५ दिनांके) पुराणविभागे आगतः। अस्य नेतृत्वं 'सियामसोसाइटी'संस्थायाः सम्मानितः सदस्यः श्री फा राजवरमुनिः चकार। एष समूहः न्यासाध्यक्षैरस्तत्रभवद्भिः काशिनरेशैः सह मिलितवान् तथा बौद्धाध्यनसम्बद्धविविधसांस्कृतिकशैक्षणिकसमस्यानां विषये विमर्शं कृतवान् च। तथा उभयोर्देशयोः सांस्कृतिकपरम्परयोः पारस्परिकसहयोगविषये विमर्शं कृतवान्। तत्रभवन्तः काशिनरेशाः यात्रायाः प्रशंसनार्थं 'पुराणम्'पत्रिकाया एकां प्रतिं प्रदत्तवन्तः। श्रीराजवरमुनिः दर्शकपुस्तिकायां लिखति—

अस्माकमिदमत्यन्तहर्षविषयः महत्त्वविषयश्चासीत् यद् वयं तत्रभवन्तं काशिनरेशं मिलितवन्तः, तत्र भवतः संग्रहालयस्य अवलोकनस्यावसरं च प्राप्त-वन्तः। वयं तत्रभवतः शिक्षाविषये महतो योगदानस्यापि महतीं प्रशंसां कुर्मः।

३. डा० रामकरणशर्ममहोदयः—सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिः १३ जून १९८५ दिनाङ्के।

४. उत्तरप्रदेशस्य राज्यपालो महामहिम श्री चन्द्रेश्वरप्रसाद नारायणसिंह महोदयः स्वकार्यभारसमाप्त्यवसरे मार्च १९८५ मासस्य अन्तिम चरणे वाराणसी-मागतः। तत्रभवन्तः काशिनरेशा राज्यपालमहोदयस्य सम्माने नन्देश्वर-भवने एकम् अल्पाहारं प्रदत्तवन्तः, यस्मिन् नगरस्य शिक्षाविदोऽधिकारिणश्च आहूता आसन्। अस्मिन् अवसरे न्यासाध्यक्षैस्तत्रभवद्भिः काशिनरेशैः राज्यपालमहोदयाय वराहपुराणस्य हिन्दीभाषानुवादस्य एका प्रतिः उपहारीकृता।

डा० हाजरा-स्मारकग्रन्थस्य प्रकाशनम्

कीर्तिशेषेण डा० राजेन्द्रचन्द्रहाजरामहोदयेन पुराणाध्ययनानुसंधानविषये कृताया महत्या सेवायाः स्मरणार्थं विविधपत्रिकासु प्रकाशितानां तस्य लेखानां स्मारकग्रन्थरूपेण प्रकाशनस्य निश्चयो न्यासेन कृतः। 'पुराणम्'पत्रिकाया जनवरी

१९८५ अंकः (२७.१) स्मारकरूपेण प्रकाशितो जातः, यत्र हाजरामहोदयस्य विशिष्टपौराणिकलेखानामेव संग्रहो वर्तते। तस्य अन्येषां विषयाणां पौराणिकानां च लेखानां संग्रहः हाजरास्मारकग्रन्थरूपेण पृथक् क्रियमाणो वर्तते। अयं ग्रन्थः भागद्वयात्मको भविष्यति। प्रथमे भागे पौराणिकानां वैदिकानां च लेखानां संग्रहो भविष्यति, द्वितीये च भागे काव्यार्थशास्त्रधर्मशास्त्रादिविषयाणां लेखा भविष्यन्ति। डा० हाजरा-महोदयस्य दुहिता श्रीमती जयन्ती विश्वासमहोदया स्वपितुः स्मारकग्रन्थस्य प्रकाशने विशेषोत्साहं प्रदर्शितवती तथा लेखानामनुमुद्रणप्रतयः प्रदत्तवती। एषु वहवो लेखाः डा० हाजरामहोदयेन स्वयमेव संशोधिताः सन्ति।

प्रधानमन्त्रिणः श्रीराजीवगान्धीमहोदयस्य वाराणस्यामागमनम्

प्रधानमन्त्री श्रीराजीवगान्धीमहोदयः लोकसभासदस्यचयनावसरे १ दिसम्बर १९८४ दिनाङ्के वाराणसीमागतः। न्यासाध्यक्षास्तत्रभवन्तः काशिनरेशा वाबतपुरस्थाने तस्य स्वागतं चक्रुः।

विधानसभामतदानावसरे २६ फरवरी १९८५ दिनांके विविधक्षेत्राणां प्रचारानन्तरं प्रधानमन्त्रिमहोदयः वाबतपुरस्थाने वायुयानेन दिल्लीं गतः। तत्र महाराजैस्तस्य सौप्रस्थानिकाभिनन्दनं कृतम्।

श्रीकाशीविश्वनाथन्यासः

४ जून १९८५ दिनाङ्के श्रीकाशीविश्वनाथमन्दिरस्य न्यासधारिणां सभा तत्रभवतां काशिनरेशाणामध्यक्षतायां नन्देश्वरप्रासादे संपन्ना। सभानन्तरं न्यासाध्यक्षैः काशिनरेशैः सदस्येभ्यो भोजनं प्रदत्तम्।

सहयोगिन्यासानां कार्यविवरणम्

महाराज-बनारस-विद्यामन्दिर-न्यासः

वसन्तमङ्गलोत्सवः

पूर्ववर्षानुसारतः अस्मिन्नपि वर्षे 'होली' पर्वानन्तरं प्रथमभौमवारमारभ्य न्यासेन वसन्तमङ्गलोत्सवः समायोजित आसीत्। एष उत्सवः १२ मार्च १९८५ दिनाङ्कमारभ्य १४ मार्च १९८५ दिनाङ्कं यावत् दिवसत्रयात्मकः सम्पन्नः।

प्रथमयोर्द्वयोर्द्दिवसयोः शास्त्रीयसंगीतस्य कण्ठसंगीतः वाद्यसंगीतश्च प्रदर्शितौ आस्ताम्। कलाकाराः काशिकहिन्दूविश्वविद्यालस्य संगीतसंकायत आगता आसन् येषु वरिष्ठछात्रा अपि संमिलिताः बभूवुः। उत्सवे न्यासस्याध्यक्षास्तत्रभवन्त काशिनरेशा राजपरिवारसदस्याश्च प्रतिदिनमुपस्थिता आसन्। विशिष्टा जना जनपदस्य अधिकारिणोऽपि मङ्गलोत्सवे उपस्थिता आसन्।

संग्रहालयः

महाराज-बनारस-विद्यामन्दिरन्यासेन संचालितः संग्रहालयः वर्षाणि यावत् समग्रदेशतः भारतीयान् वैदेशिकान् च दर्शकान् आकर्षति। संग्रहालये विविधशिविकानां हस्त्याभरणानाम् अम्वारी इत्यादिविविधवरण्डकानां वस्त्राणां, चारुप्रस्तरस्य कलानिर्मितीनां सप्तदशशताब्द्याः अनन्तरं विविधकालक्रमस्य शस्त्राणां, काशिराजस्य कलाकारैः निर्मितानां हस्तिदन्तकलाकृतीनां क्षेत्रीय प्राकृतिकेतिहासस्य लघुसंग्रहस्य, प्रथिताया धर्मघटिकायाश्च संग्रहः यूनां वयस्कानां च हृदयानि समानमेव आकर्षति। दूरस्थितानां समीपवर्तिनाञ्च विद्यालयानां छात्रेभ्यश्छात्राभ्यश्च समानमेव एष संग्रहालयः सत्वरं शिक्षायाः साधनभूतो भवति। विशिष्टा दर्शकाः संग्रहालयं दृष्टवन्तो येषां केचन संग्रहालये रक्षितायां दर्शकपुस्तिकायां स्वाभिमतान्यपि लिखितवन्तः। थाईलैण्ड इतिदेशस्य फ्रा राजवर मुनिः भिक्षुभिः सह संग्रहालयं तत्रभवतः काशिनरेशाञ्च दृष्टवान् सः स्वमतं थाईलिप्यां लिखितवान्। मैडम कैथरीन क्लेमेण्ट महोदया-फ्रान्सदेशे समायोजिते भारतमहोत्सवे प्रधानसचिवपदं निर्वहन्ती दर्शकपुस्तिकायां लिखति-एतादृशोऽयं यः प्रगाढस्मृतिं करोति। अस्मिन् चारुसंग्रहालये अतिप्राचीना कथा निबद्धाऽस्ति तत्रभवतः काशिनरेशान् प्रति धन्यवादाः।

ध्रुपदमेला

अस्मिन् वर्षे ध्रुपदमेलाया एकादशतमउत्सवः सम्पन्नः। पूर्ववत् एष उत्सवः त्रिदिवसात्मक आसीत् यस्य समाप्तिर्महाशिवरात्रिदिने जाता। एष कार्यक्रमः त्रिषु दिवसेषु रात्रिं यावद् प्रचरति। मेलायाः उद्घाटनं महाराजकुमारेण श्री अनन्तनारायणसिंहमहोदयेन कृतम्। समग्रदेशतः विशिष्टा ध्रुपदगायकाः मेलायां सम्मिलिता बभूवुः। विगतवर्षादेवत्रयाणां पुरस्काराणाम् अत्र घोषणा भवति। द्वौ पुरस्कारौ ध्रुपदगायकयोः, एकः पुरस्कारः 'पखावज' इत्यस्य वीणाया वा वादकाय प्रदीयते। त्रावनकोर-राज्यस्य तत्रभवान् चित्रतिरुनाल बाल रामवर्म महोदयः लक्षरूप्यकाणां राशिम्, एषां पुरस्काराणां कृते प्रदत्तवान्। इमे पुरस्कारा महाराजस्य पूर्वपुरुषस्य महतो संगीतज्ञस्य स्वातितिरुनालमहाभागस्य नाम्ना दास्यन्ते। स्वातितरुनालमहाभागः संगीतस्य कर्णाटशैल्या महान् संगीतकार आसीत् तथा

कर्णाटशैल्याः प्रथितानां संगीतकाराणां त्यागराज-दीक्षितार-श्यामशास्त्रि-महाभागानां समकालिक आसीत्। महाराज स्वातितिरुनालमहोदयः हिन्दुस्तानी-संगीतकारः विशेषतो ध्रुपदपद्धत्या अपि आसीत् तथा यथा महाराजकुमारेण उद्घाटनभाषणे भणितम् महाराज स्वातितिरुनालमहोदस्य नाम्नः ध्रुपदमेलापकेन संबन्धः राष्ट्रीयैक्यस्य भावनां दृढो करिष्यति। पूर्ववत् मेलाया व्यवस्था संकटमोचनमन्दिरस्य 'संकटमोचनफाउण्डेसन' इत्यस्य च प्रधानेन प्रो० वीरभद्र-मिश्रमहोदयेन कृता। मेला सदैव गङ्गाकूले तुलसीघट्टे तुलसीमन्दिरप्राङ्गणे संपाद्यते। ध्रुपदमेलायाः निमित्तं नयीदिल्लीस्थिता संगीतनाटक एकडेमी संस्था पञ्च सहस्ररूप्यकाणां उत्तरप्रदेश-संगीत-अकादमी द्विसहस्ररूप्यकाणां च अनुदानं प्रदत्तवत्यौ।

महाराज-उदितनारायणसिंह-मानसप्रचारनिधिः

वैशाखमासस्य शुक्लपक्षे प्रतिपत्तिथिमारभ्य नवमीं तिथिं यावत् (अप्रैल २०-३०, १९८५) रामचरितमानसस्य नवाह्पारायणं चकिया नगरस्थे काली-मन्दिरे संपन्नम्। नवसु दिवसेषु सायंकाले रामचरितमानसविषये प्रथितैः व्यासैः प्रवचनं कृतम्। द्वयोः दिनयोः मानसरत्नस्य श्रीनाथमिश्रस्य प्रवचनं जातम्। भक्तश्रोतॄणां संख्या विपुला आसीत्। तत्रभवन्तः काशिनरेशाः महाराजविभूति-नारायणसिंहमहोदयाः, विशिष्टा नागरिका, तत्रस्था शासनपदाधिकारिणश्च प्रतिदिनं कथाश्रवणं चक्रुः। ३० अप्रैल ८५ दिनाङ्के कथासमाप्तौ होमस्य भोजनस्य (भण्डारा इत्यस्य) च आयोजनं जातम्। रामचरितमानसस्य पारायणं कथा च अनुदितं लोकाकर्षकं भवति। चकियानगरस्य समीपवर्तिक्षेत्रस्य जनानां वृद्धिर्जायते कथायाम्।

महाराजकाशिराजधर्मकार्यनिधिः

अयं न्यासः पूर्वपरम्परातः संचालितानां विविधानां धार्मिककृत्यानां वर्षं यावत् सम्पादनं करोति त्रयाणां शिक्षासंस्थानानां सञ्चालमपि करोति। इमानि शिक्षासंस्थानानि सन्ति—गङ्गापुरस्थः महाराज बलवन्तसिंह महाविद्यालयः, राजातालाब नगरस्थः महाराज मनसारामविधिविद्यालयः (सम्प्रति महाराज बलवन्तसिंह महाविद्यालयस्याङ्गभूतः) तथा रामनगरस्थिता महारानी रामरत्न कुँवरि संस्कृतपाठशाला। इमानि शिक्षासंस्थानानि प्रवर्धमानानि सन्ति शिक्षाफलं च सन्तोषार्हं वर्तते।

२१

धन्वन्तरिरुवाच ।

सरोवरस्य माहात्म्यं कथितं योगिसत्तम ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वकामार्थदं शुभम् ॥ १ ॥

अधुना श्रोतुमिच्छामि खण्डाख्यानं सुविस्तृतम् ।
तथा खण्डप्रमाणं च श्रोतुमिच्छाम्यसंशयम् ॥ २ ॥

दत्त उवाच ।

शृणुष्व नृपशार्दूल प्रमाणं चातिविस्तृतम् ।
यथा प्रमाणं तत्वेन कथयामि न संशयः ॥ ३ ॥

नन्दपर्वतमारभ्य यावत् काकगिरिः स्मृतः ।
तावद् वै मानसः खण्डः ख्यायते नृपसत्तम ॥ ४ ॥

आकरैर्बहुभिर्युक्तो नदीभिः समलंकृतः ।
तस्मिन् खण्डे महाभाग प्रवाहा बहवः स्मृताः ।
तस्मिंस्तु बहवो राजन्नाकरा बहवः स्मृताः ॥ ५ ॥

तत्र ये मानवाः सन्ति प्राणिनोऽपि सुसंयताः ।
ते सर्वे मानवानां वै प्रपूज्या नात्र संशयः ॥ ६ ॥

राजोवाच ।

गिरीणां नामधेयं वै श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
येषु नद्यः समुद्भूताः मानसोत्था न संशयः ॥ ७ ॥

दत्त उवाच ।

नामधेयं महाराज पर्वतानां शृणुष्व वै ।
शंकरस्यात्मभूतानां पूजितानां न संशयः ॥ ८ ॥

२१

१. –b) ने1 °सत्तमः (→°सत्तम). २. –d) ने1 श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः. ४. –c) ने1 खण्डे (→खण्डः) ५. –a) ने1 आकारैर् (→आकरैर्). ६. –b) ने1 प्राणिनो ये सुवन्त्रिताः, ने2 प्राणिनो वसुसंयता. ७. –c) ने1 नवः, ने2 नयः (→नद्यः).

❀ ने1. ⊙.

८. ने1. ⊙.

नाम्ना नन्दगिरिः पुण्यो यत्र नन्दा महेश्वरी ॥ ९ ॥
ततो मानसखण्डे वै पुण्यो द्रोणगिरिः स्मृतः ।
महौषधिसमाकीर्णः सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥ १० ॥
ततः पुण्यो महाभाग विद्यते दारुकाननः ।
यत्र योगीश्वरो देवः पूज्यते नात्र संशयः ॥ ११ ॥
परं कूर्माचलो नाम पर्वतः ख्यायते भुवि ।
यत्र वै मानसस्यान्तं वदन्ति मुनयः शुभाः ॥ १२ ॥
ततो नागपुरो नाम पर्वंतो नृपसत्तम ।
यत्र संपूज्यते नागा वासुकीप्रमुखादयः ॥ १३ ॥
ततो दारुगिरिः पुण्यः पूज्यते नृपसत्तम ।
यत्र संपूज्यते देवः पातालभुवनेश्वरः ॥ १४ ॥
ततस्तु पावनो नाम पर्वंतः सिद्धसेवितः ।
यत्र संपूज्यते देवः पावनो लोकपावनः ॥ १५ ॥
ततः पञ्चशिरो नाम पर्वतः सुरराडिव ।
राजते नृपशार्दूल साक्षादिव शतक्रतुः ॥
तस्मिन् शिरांसि देवस्य विराजन्ते न संशयः ॥ १६ ॥
ततस्तु केतुमान् नाम पर्वतो नृपसत्तम ।
यत्र संपूज्यते देवः केतुमान् नाम नामतः ॥
मालिकार्जुनसंज्ञो वै तत्रैव किल पूज्यते ॥ १७ ॥
गणनाथेति विख्यातः पर्वंतस्तदनन्तरम् ॥
तत्र संपूज्यते राजन् गणनाथो न संशयः ॥ १८ ॥
तत्र दुन्दुकरो नाम पर्वंतो नृपसत्तम ।
ततस्तु चन्द्रमा नाम पर्वतो नृपसत्तम ॥
तत्र संपूज्यते देवी सुषमा नाम नामतः ॥ १९ ॥

---

९. –b) ने1.3 महेश्वरि (→महेश्वरी). ११. –c) ने1.3 देवो (→देवः). १३.–d) ने1 वासुकि° (→वासुकी°). १४. –a) ने1 °गिरी (→°गिरिः). –c) ने1 देव– (→देवः). १५. –c) ने1 देव–(→देवः). –d) ने1 नाम (→लोक–). १७. –b) ने1.2 °सत्तमः (→°सत्तम). –e) ने1.2 °नामा (→°संज्ञो); १७ श्लोकात्परं ने2 अधिकम्—पर्व तत् सुरसेवितः । मालिकार्जनसंजी वै (?). १८. –a) ने1 गङ्गा° (→गण°). १९. –a) ने1 दुन्दुकरे (→दुन्दुकरो). –f) ने1 सुखमा (→सुषमा).

ततो वतावरो नाम पर्वतः सिद्धसेवितः ।
यत्र वै शतलिङ्गाख्यो देवः संपूज्यते हरः ॥ २० ॥

ततस्तु सुमहापुण्या मालिकाख्या सुशोभना ।
यत्र देव्याः पुरी पञ्च पूज्यन्ते त्रिदशैरपि ॥ २१ ॥

ततस्तु काकनामा वै पर्वतः समुदाहृतः ।
चक्रपाणेः पदं यत्र पूज्यते नृपसत्तम ॥ २२ ॥

ततो जलाशयो नाम पर्वतः समुदाहृतः ।
यत्र संपूज्यते राजन् देवो जालन्धराह्वयः ॥ २३ ॥

ततः स्कन्दगिरिः पुण्योः देवगन्धर्वपूजितः ।
यत्र रुद्रस्य तनयः पूज्यते त्रिदशैरपि ॥ २४ ॥

ततस्तु त्रिपुरो नाम गिरिर्वै समुदाहृतः ।
तत्र वै पूज्यते देवी त्रिपुरा देवपूजिता ॥ २५ ॥

ततो गौरीगिरिः पुण्यः शिवाशतनिनादितः ।
यत्र संपूज्यते देवी गह्वरे गिरिकन्यका ॥ २६ ॥

ततो नागगिरिः पुण्यस्ततः काकगिरिः स्मृतः ।
तत्र संपूज्यते काली भवानी लोकसाक्षिणी ॥ २७ ॥

एते वै गिरयः पुण्या मया ते समुदाहृताः ।
सुपुण्यैर्यैर्महाभाग हिमाद्रिः परिवेष्टितः ॥
येषां संश्रवणात् सद्यो मुक्तिमार्गं प्रलभ्यते ॥ २८ ॥

तत्र गच्छ महीपाल मृत्युस्ते विनशिष्यति ।
तत्र गत्वा स्वधाभागं प्राप्स्यसि नात्र संशयः ॥ २९ ॥

व्यास उवाच ।

इति तस्य ऋषेर्वाक्यं श्रुत्वा काशिपतिस्तदा ।
मत्वा देवमयं पुण्यं हिमाद्रिमृषिसत्तमाः ॥ ३० ॥

---

२०. –a) ने1 देवतये (→वतावरो). –b) ने3 °सेवितं (→°सेवितः).
२१. –b) ने1 मालिकासु (→मालिकाख्या). –c) ने2.3 देव्यः (→देव्याः). –d) ने1.2 पूज्यते (→पूज्यन्ते). २२. –d) ने1 °सत्तमः (→°सत्तम).
२३. –a) ने1 जलाशये (→जलाशयो). २५. –c) ने3 देवि (→देवी).
२६. –a) ने2 गौरी° (→गौरि°); ने3 ततो देवीगिरिं पुण्यम्. २७. –a) ने2 पुण्यास् (→पुण्यस्). २८. –e) ने3 एषां (→येषां). –f) ने2 °मार्ग–(→°मार्गं).
३०. –c) ने2 नत्वा (→मत्वा).

विहाय राज्यं सकलं सलक्ष्मीं
विहाय पुत्रानपि वै कलत्रान् ॥
ययौ हिमाद्रिप्रमुखे स राजा
स्वमुक्तिमीप्संस्त्रिदशाधिपो यथा ॥ ३१ ॥

व्रजन्तं तं तदा विप्रा राजानं दशमे पदे।
हिमाद्रिकथया पूतमवतीर्णं भुवःस्थले ॥
प्रतिजग्मुः सुराः सर्वे विमानमधिरुह्य वै ॥ ३२ ॥

अधिरोप्य विमानाग्रे राजानं त्रिदशाधिपः।
देवानामग्रतः कृत्वा ययौ स्वर्गं द्विजोत्तमाः ॥ ३३ ॥

ददौ तस्मै स्वधाभागं देवानामधिपस्तदा।
तुष्टुवुः सिद्धगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥
राजानं पुष्पवर्षैश्च पूजयामासुर्वै तदा ॥ ३४ ॥

इत्येतत् कथितं विप्रा हिमाचलकथोद्भवम्।
पुण्यधर्मपदं शुद्धं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ३५ ॥

यां सुपुण्यां कथां दिव्यां श्रुत्वा काशिपतिस्तदा।
प्राप्तवान् देवभवनं देहेनानेन सुव्रतः ॥ ३६ ॥

काशिराजस्य चाख्यानं हिमाचलकथां तथा।
य श्रृणोति महाभागाः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे धन्वन्तरिस्वर्गारोहणं नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

---

३१. –a) नें1.3 सकलां (→सकलं); ने2 सलक्ष्मी (→सलक्ष्मीं) –c) ने1 °प्रमुखेस् (→°प्रमुखे). –d) ने1 इच्छन् (→ईप्सन्).

३३. –b) ने3 त्रिदशाधिपाः (→त्रिदशाधिपः). ३४. –a) ने1.2 स्वधाभागै (ने1. °ग–) (→स्वधाभागं). –b) ने1.2 पूजयामासु वै (→पूजयामासुर्वै). ३५. –d) ने2.3 पुण्यं (→पुण्य–). ३६. –a) ने1 यासु पुण्या कथा दिव्यां. –c) ने2 भुवनं (→भवनं). –d) ने3 सुव्रताः (→सुव्रतः). ३७. –b) ने1 हिमाचलकथोत्तम. **पुष्पिका**–ने1 °स्वर्गारोहणे (→°स्वर्गारोहणं).

२२

सूत उवाच ।

व्यासस्य वचनं श्रुत्वा ऋषयस्ते तपोधनाः ।
व्यासं धर्मार्थतत्त्वज्ञं पप्रच्छुर्नृपसत्तम ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः ।

श्रुतं मानसमाहात्म्यं त्वत्प्रसादात् तपोधन ।
अधुना श्रोतुमिच्छामः खण्डाख्यानं सुविस्तरम् ॥ २ ॥

व्यास उवाच ।

नन्दपर्वतमारभ्य यावत् काकगिरिः स्मृतः ।
तावद्वै मानसः खण्डः ख्यायते मुनिभिर्द्विजाः ॥ ३ ॥

संक्षेपेण महाभागाः कथयामि न संशयः ।
पश्चिमाभिमुखः साक्षाद्धिमाद्रिः ख्यायते बुधैः ॥ ४ ॥

तस्य दक्षिणभागे वै नाम्ना नन्दगिरिः स्मृतः ।
तत्र नन्दा महादेवी पूज्यते त्रिदशैरपि ॥ ५ ॥

तां दृष्ट्वा मानवः सम्यगैश्वर्यमिह लभ्यते ।
नास्ति नन्दासमा देवी भूतले वरदा शुभा ॥ ६ ॥

नन्दगोपगृहे देवी अवतीर्य न संशयः ।
कंसेन पोथिता पुण्यशिलापृष्ठे यतव्रताः ॥ ७ ॥

जगामाकाशमार्गेण पुण्यं सा नन्दपर्वतम् ।
ततः प्रभृति वै विप्राः पूज्यते त्रिदशैरपि ॥ ८ ॥

नन्दां संपूज्य मनुजाः पातकानि तरन्ति हि ।
नन्दाक्षेत्रसमं क्षेत्रं न पश्यामि द्विजोत्तमाः ॥ ९ ॥

२२

२. –c) ने3 इच्छामि (→इच्छामः). ३. –c) ने1 खण्डं (→खण्डः). ४. –a) ने1 संक्षेपेता (→संक्षेपेण), ७. –c) ने1 केसेन (→कंसेन); ने1 पुण्या (→पुण्य–). ८. –c) ने1 प्रभातयै (→प्रभृति वै). –d) ने2 पूज्यन्ते (→पूज्यते). ९. –a) ने2 नन्दो (→नन्दां); ने3 मनसा (→मनुजाः). –b) ने1 पातकान् वितरन्ति हि.

अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं भवति दर्शनात् ।
तस्मात् कोऽन्यतमो विप्राः क्षेत्रोऽस्ति भुवि मण्डले ॥ १० ॥

यत्रैका ब्राह्मणी काचिन् मेनका नाम नामतः ।
संपूज्य योगमायां वै पुंश्चली सा दिवं गता ॥ ११ ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं सा ब्राह्मणी ब्रह्मन् पुंश्चली धर्ममास्थिता ।
कथं वै ज्ञातवान् नन्दां पूजयामास तां कथम् ॥ १२ ॥

व्यास उवाच ।

पुरा कृतयुगस्यादौ पुलस्त्यस्य कुलोद्भवा ।
बभूव ब्राह्मणी काचिन् मेनका नाम नामतः ॥ १३ ॥

सुरूपा सुविशालाक्षी रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
पतितां भूतले साक्षाच्चन्द्रकान्तिमिवापराम् ॥ १४ ॥

दृष्ट्वा तां पोषयामास पिता तस्या द्विजोत्तमाः ।
वर्द्धमाना पितुर्गेहे स्त्रीचिह्ना यौवने स्थिता ॥ १५ ॥

रूपलावण्यसंपन्ना बभूव वरवर्णिनी ।
पिता तस्यास्तदा विप्रस्तां दृष्ट्वा यौवने स्थिताम् ॥ १६ ॥

ददौ विप्राय चाग्र्याय अत्रिगोत्रोद्भवाय सः ।
सुतृप्तये सुयोग्याय संतानाख्याय वै द्विजाः ॥ १७ ॥

विवाहविधिना सोऽपि समुद्वाह्य तदा द्विजाः ।
ययौ सुशिविकारूढस्तया सह यतव्रतः ॥ १८ ॥

तस्यै दायादिकं सर्वं दत्त्वा स द्विजसत्तमः ।
तयोः प्रास्थानिकं पुण्यं मङ्गलं च चकार ह ॥ १९ ॥

सन्तानोऽपि महाभागः स्वगृहं प्राप्य सुव्रतः ।
रेमे स सुचिरं कालं सुन्दर्या प्रियया सह ॥ २० ॥

---

१०. –d) ने1 भुव (→भुवि).

११. –b) ने1 माम (→नाम). –c) ने1 °माया तां (→°मायां वै). १४. –a) ने1 सुविशालाक्षि (→सुविशालाक्षी). १५. –b) ने2 द्विजोत्तमः (→द्विजोत्तमाः). –d) ने1 स्थिताः (→स्थिता). १६. –b) ने3 °वर्णिनि (°वर्णिनी). –c) ने1 विप्रा, ने2 विप्रास् (→विप्रस्). –d) ने1 ता (→तां). १७. –c) ने सुतृप्ताय (→सुतृप्तये). १८. –c) ने3 स्वशिविका° (→सुशिविका°); –d) ने3 यतव्रताः (→यतव्रतः). १९. –c) ने1 ततो. (→तयोः), २०. –a) ने1 संततोपि (→संतानोऽपि); ने1 महाभागाः (→महाभागः).

कालेन स द्विजो विप्राः संस्नातुं सरयूं गतः ।
तां विहायानवद्याङ्गीं स्वाश्रमे सुविसर्जिते ॥ २१ ॥
निममज्ज ततः पुण्यां सरयूं ब्राह्मणोत्तमः ।
सुस्नानविधिना विप्रा ऋचाभिश्च समाहितः ॥ २२ ॥
ततो दैवेन योगेन निमज्जन्तं द्विजं द्विजाः ।
गृहीत्वा जलमध्यं वै मकरः प्रविवेश ह ॥ २३ ॥
मज्जमानं द्विजं दृष्ट्वा जनानां तत्र वासिनाम् ।
हाहेति सुमहानासीद् वज्रपातमिवापरम् ॥ २४ ॥
ततः सा मेनका साध्वी जनौघैः समुदाहृतम् ।
तं सरय्वां निपतितं पतिं पञ्चत्वतां गतम् ।
शुश्राव वचनं विप्रा वज्रपातमिवापरम् ॥ २५ ॥
श्रुत्वा तं सुभृशं दीना बभूव वरवर्णिनी ।
मतिं चक्रे तदा विप्रा गन्तुं सा पतिना सह ॥ २६ ॥
अन्तर्वत्नीं तु तां ज्ञात्वा निषेधं चक्रिरे जनाः ।
सा निषिद्धा द्विजैर्विप्रा वेदवेदाङ्गपारगैः ।
वर्जिता सा सुहृन्मित्रैर्नं ययौ पतिना सह ॥ २७ ॥
ततस्तस्यानुजो विप्राश्चक्रे तस्यौद्ध्र्वदैहिकम् ।
वेदोद्दिष्टेन विधिना ब्राह्मणैः सह सुव्रतः ॥ २८ ॥
वैधव्यं प्राप्य सा विप्रा दैवयोगेन मेनका ।
सुषुवे दशमे मासि पुत्रं देवसुतोपमम् ॥ २९ ॥
पतिव्रतपरा भूत्वा पुपोष तं शिशुं सती ।
शासिता बन्धुवर्गेण शिक्षिताऽपि महत्तमैः ॥ ३० ॥
कालेन साऽनवद्याङ्गी भिल्लं ब्राह्मणमागतम् ।
ददर्श गृहमायान्तं साक्षात्कल्पतरूपमम् ॥ ३१ ॥
तमातिथ्येन विधिना पूजयामास सा सती ।
तस्यातिथ्यं महाभागाः स वर्णी प्रतिगृह्य वै ॥ ३२ ॥

---

२१. –c) ने$_{2}$ ता (→तां); ने$_{1.3}$ °वद्याङ्गी (→°वद्याङ्गीं).
२२. –a) ने$_{1}$ निमज्जत पुण्यां (?). –d) ने$_{2}$ समाहिता (→समाहितः).
२३. –a) ने$_{3}$ देवेन (→दैवेन). २७. –a) ने$_{1.2}$ अन्तर्वत्नी (→अन्तर्वत्नीं).
३१. –b) ने$_{1}$ भित्वं, ने$_{2}$ भिष्वं (→भिल्लं). ३२. –a) ने$_{2}$ तमानियोन (?) (→तमातिथ्येन).–d) ने$_{2}$ ते (→वै).

रात्रौ तस्य गृहे पुण्ये उवास स वनेचरः।
ततोर्द्धरात्रौ तां साद्ध्वीं जगृहे स वनेचरः॥ ३३॥

सुप्तां पर्यङ्कमध्ये वै शिशुना सह शोभनाम्।
तां नीत्वा स ययौ विप्रा हिमालयतटे शुभे॥ ३४॥

ततो देवर्षिगन्धर्वैः सेविते सुमनोहरे।
स तत्र वरवर्णिन्या तया सह द्विजोत्तमाः॥
रेमे च सुचिरं कालं स्वर्णभूषणभूषितः॥ ३५॥

प्रत्यहं पूजयामास स नन्दां ब्राह्मणीपतिः।
तस्मै नन्दा महादेवी स्वर्णभारं दिने दिने।
ददौ तुष्टा जगद्धात्री नन्दपर्वतवासिनी॥ ३६॥

प्रातोत्थाय व्रजन्तं तं नीत्वा गन्धाक्षतादिकम्।
गृहीत्वा स्वर्णभारं वै प्रत्यायान्तं दिने दिने।
दृष्ट्वा सा ब्राह्मणी विप्रास्तं पप्रच्छ वनेचरम्॥ ३७॥

मेनका उवाच।

गन्धपुष्पादिकं नीत्वा कुत्र वै गम्यते त्वया।
कस्मादानीयते भारं पूर्णं स्वर्णमयं तथा॥ ३८॥

यदि ते सुप्रिया चास्मि तर्हि स त्वं(त्यं?)वनेचर।
कथयस्व विशेषज्ञ त्वामहं प्रणताऽस्मि वै॥ ३९॥

व्यास उवाच।

तस्या वचनमाकर्ण्य स भीतो ब्राह्मणीपतिः।
उवाच मेनकां पापः स्मरन्तीं पातकं बहु॥ ४०॥

भिल्ल उवाच।

इतो यो दृश्यते भद्रे पुण्यो नन्दगिरिः शुभः।
तत्र नन्दा महादेवी जागर्ति भुवनेश्वरी॥ ४१॥

पूजयामि महाभागां नन्दां पर्वतवासिनीम्।
गन्धपुष्पाक्षतैः शुद्धैर्वस्त्रैश्च विविधैरपि॥ ४२॥

३६–b) ने1 नन्दा (→नन्दां). ३८. –d) ने2 पूर्ण– (→पूर्णं). ३९. –b) ने2 वनेचरे (→वनेचर). ४१. –c) ने3 महादेवि (→महादेवी).

सा प्रसन्ना महाभागा स्वर्णभारं दिने दिने ।
प्रयच्छति न सन्देहः सत्यं ते व्याहृतं मया ॥ ४३ ॥

व्यास उवाच ।

इति भिल्लस्य वचनं श्रुत्वा सा मेनका द्विजाः ।
विस्मयोत्फुल्लनयना पप्रच्छ पुनरेव हि ॥ ४४ ॥

मेनका उवाच ।

सा केन विधिना भिल्ल पूज्यते परमेश्वरी ।
कथं तुष्टा मनुष्याणां वरं ते संप्रयच्छति ॥ ४५ ॥

व्यास उवाच ।

स तया परिपृष्टो वै यथापूर्वं वनेचरः ।
जगाद वचनं भूयस्तां प्रियां चारुभाषिणीम् ॥ ४६ ॥

भिल्ल उवाच ।

योऽसौ नन्दगिरिः साक्षान् मया ख्यातो हि मेनके ।
तत्र शिखरयोर्मध्ये पुण्यो नन्दासरः स्मृतः ॥ ४७ ॥

निमज्य विधिवत् तत्र नन्दिकेशं हरं व्रजेत् ।
नन्दिकेशं हरं तत्र संपूज्य विधिपूर्वकम् ॥ ४८ ॥

ततोऽधिरुह्य शिखरं नन्दां संपूज्य मेनके ।
ऐहिकामुष्मिकं चैव फलं तुष्टा प्रयच्छति ॥ ४९ ॥

श्रुत्वा नन्दाप्रभावं सा मेनका द्विजसत्तमाः ।
निःकृतिस्तत्र पापानां भविष्यति न संशयः ।
इति संचिन्त्य मनसा ययौ साऽपि दिने दिने ॥ ५० ॥

स्नात्वा नन्दासरे पुण्ये संपूज्य च महेश्वरीम् ।
प्रार्थयन्ती महामायामित्युवाच यतव्रताः ॥ ५१ ॥

नारायणि महामाये हिमाद्रितनये शुभे ।
पुंश्चल्या धर्महीनायाः पातकान् मे विनाशय ॥ ५२ ॥

इति देवीं महामायां प्रार्थयन्ती यतव्रता ।
निनाय कालं सुचिरं देवीपूजनतत्परा ॥ ५३ ॥

---

४३. –a) ने1 संप्रपन्ना, ने2 सांप्रसन्ना (→सा प्रसन्ना). ४७. –b) ने2 मयाख्याते हि तेन के. ४८. –b) ने1 हरे (→हरं).
५१. –b) ने3 महेश्वरम् (→महेश्वरीम्).

ततः कालेन सा विप्राः कृतान्तवशगाऽभवत् ।
नीता याम्यैर्यमपुरं पुंश्चली पापकारिणी ॥ ५४ ॥

ततः कालीं महाभागां नन्दपर्वतवासिनीम् ।
जगाद नन्दिका वाचं गच्छ देवि यमं प्रति ॥ ५५ ॥

तत्र विज्ञाप्य राजानं धर्माधर्मविचारकम् ।
तामानय बलाद् देवीं यमस्य वशवर्त्तिनीम् ।
मेनकां मे गृहे चाद्य मम भक्तिपरायणाम् ॥ ५६ ॥

व्यास उवाच ।

ततः काली महाभागा भवानीवचनं शुभम् ।
प्रगृह्य प्रययौ तत्र यत्र वै स महायमः ॥ ५७ ॥

तत्र गत्वा महाभीमा सा काली घोरदर्शना ।
यमं विज्ञापयामास मेनकामुक्तिहेतवे ॥ ५८ ॥

काल्युवाच ।

धर्मराज महाराज शृणु दौत्ये समागताम् ।
जानीहि सुविशालाक्षीं भवानीं हितकारिणीम् ॥ ५९ ॥

यदाह सा जगद्धात्री तत्कुरुष्व न संशयः ।
त्वद्गणैर्मेनका नामा ब्राह्मणी तव शासने ।
नीता सा वै कथं राजन् भवानीप्रियकारिणी ॥ ६० ॥

यम उवाच ।

शृणुष्व वचनं भद्रे मया वै समुदाहृतम् ।
पतिव्रतानां नारीणां वासो वै देवमण्डले ॥ ६१ ॥

पुंश्चलीनां च मे लोके निवासः कल्पितः पुरा ।
तस्माद् मच्छासनं देवी संस्थिता नात्र संशयः ॥ ६२ ॥

यदेषा ब्राह्मणी भूत्वा जाता भिल्लस्य चाङ्गना ।
तस्मान् मच्छासने योग्या विद्यते नात्र संशयः ॥ ६३ ॥

---

५४. –b) मे1 कृत्यन्त° (→कृतान्त°).

५५. –a) ने1.2 काली (→कालीं); ने1 महाभागा (→महाभागां). –c) ने2 चण्डिका, ने3 चन्द्रिका (→नन्दिका). ५६. –c) ने2.3 देवी (→देवीं). –e) ने2 मेनका (→मेनकां). –f) ने2 °परायणीम् (→°परायणाम्). ५९. –b) ने1.3 दैत्ये (→दौत्ये) –cd) ने2 जानीहि सुविशालाक्षी भवानी हितकारिणी.

६०. –a) ने2 जगद्धात्रि (→जगद्धात्री). ६२. –c) ने2 देवीं (→देवी).

६३. –a) ने2 ये देवा (→यदेषा).

अपि तीर्थशतैर्वापि तथा यज्ञशतैरपि ।
कायक्लेशादिकैर्वापि पुंश्चली नैव शुद्ध्यति ॥ ६४ ॥

कल्युवाच ।

नन्दासरस्य माहात्म्यं त्वया न ज्ञायते यम ।
तथैव पर्वते पुण्ये देवीपूजनजं फलम् ॥ ६५ ॥

किं न ज्ञातं त्वया पुण्यं देवीपूजनजं यम ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते यत्र वै जनः ॥ ६६ ॥

तं नन्दपर्वतक्षेत्रं किं न जानासि वै यम ।
यत्र पर्वतरूपेण साक्षाद् देवो जनार्दनः ।
वर्वर्ति पर्वतश्रेष्ठे किन्न जानासि तं यम ॥ ६७ ॥

व्यास उवाच ।

इत्युक्त्वा तं तदा काली गृहीत्वा मेनकां ततः ।
लोहपाशैर्निबद्धां तां विमुच्य प्रययौ गिरिम् ॥ ६८ ॥

करग्रहणमात्रेण सा काल्या मेनका द्विजाः ।
दिव्यरूपधरा साक्षाद् विष्णोः श्रीरिव भासति ॥ ६९ ॥

ततः काली समुत्पत्य यत्र नन्दा महेश्वरी ।
ययौ मेनकया सार्द्धं त्रिशूलवरभूषणा ॥
ततस्तां मेनकां देवी ददौ स्वर्गगतिं शुभाम् ॥ ७० ॥

अधिरुह्य विमानाग्रे सेविता नायिकागणैः ।
दृश्यतेऽद्यापि वै विप्रा मेनका स्वर्गमण्डले ॥ ७१ ॥

भिल्लोऽपि कालवशगो भूत्वा कालेन वै द्विजाः ।
ऐश्वर्यमतुलं चात्र भुक्त्वा भोगान् यथेप्सितान् ।
जगामान्ते शिवपुरं महामायाप्रसादतः ॥ ७२ ॥

इत्येतत्कथितं विप्रा नन्दाख्यानं सुविस्तरम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं सुखसंपद्विवर्द्धनम् ॥ ७३ ॥

---

६४. –a) ने1 तीर्थे (→तीर्थं–). –d) ने2 शुद्धयते (→शुद्धयति).
६५. –d) ने1 यम (→फलम्). ६७. –a) ने2.3 °संज्ञकं (→°पर्वत–).
६८. –d) ने1 गिरीम् (→गिरिं).
७०. –b) ने3 महेश्वरि (→महेश्वरी). ७१. –b) ने1 नायका° (→नायिका°).
७२. –f) ने1 मया माया–, ने3 महामायाः (→महामाया–).
७३. –d) ने2 सुषसंपद्धिवर्द्धतम्.

य इदं परमं पुण्यं नन्दामाहात्म्यमुत्तमम् ।
शृणुयाद् वा पठेद् वापि भुक्ति मुक्ति च विन्दति ॥ ७४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे नन्दामाहात्म्यं नाम
द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

७४. –d) ने1 भुक्तिभुक्ति–, ने3 भुक्तिमुक्ति (→भुक्ति मुक्ति).

२३

ऋषय ऊचुः ।*

कथितं भवता ब्रह्मन् नन्दाख्यानं सुविस्तरम् ।
तत्रान्येषां सुपुण्यानां माहात्म्यं वद विस्तरात् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।

गिरेः शिखरयोर्मध्ये पुण्यो नन्दासरः स्मृतः ।
तत्र वै स्नानमात्रेण पातकाद् विप्रमुच्यते ॥ २ ॥

ततो वामे महापुण्यं वसिष्ठस्याश्रमं शुभम् ।
वसिष्ठं तत्र संपूज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

नन्दिकेशं हरं तत्र प्रपूज्य मुनिसत्तमाः ।
वाजपेयस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः ॥ ४ ॥

तस्य वै शिखरे विप्राः साक्षात् पर्वतरूपिणम् ।
प्रपूज्य मानवः सम्यक् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५ ॥

शङ्खचक्रगदापाणिं पद्मनाभं जनार्दनम् ।
प्रपूज्य सर्वपापेभ्यो मुच्यते द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥

वामे कालीं प्रपूज्याशु गुहायां संस्थितां शिवाम् ।
प्रपूज्य यमभीतिं वै नरो नाप्नोति वै द्विजाः ॥ ७ ॥

सन्ति तीर्थान्यनेकानि तस्मिन् नन्दगिरौ द्विजाः ।
न शक्यन्ते सुपुण्यानि वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ८ ॥

हिमसीकरमध्यस्थं चक्रपाणिं प्रपूज्य वै ।
जन्मत्रयार्जितान् पापान् मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे नन्दपर्वतमाहात्म्यं नाम त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२३

* ने1 ऋषिरुवाच. १. -b) ने3 नन्दामाहात्म्यमुत्तमम्. ५. -a) ने2 शिखरं (→शिखरे) ६. -a) ने2 °पाणि -(→°पाणिं). ७. -a) ने1 2 काली (→कालीं). -d) ने1 माप्नोति (→नाप्नोति). ८. -a) ने1.2 तीर्थाण्य° (→तीर्थान्य°). ९. -a) ने3 °शीकर° (→°सीकर°).

२४

ऋषय ऊचुः ।

कथितं भवता ब्रह्मन् नन्दपर्वतवर्णनम् ।
तत्रोद्भवायाः सरितस्तान् वै कथय सुव्रत ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।

शृण्वन्तु ऋषयः सर्वे वचनं समुदाहृतम् ।
कथाप्रसङ्गबहुलं धर्ममार्गप्रदर्शकम् ॥ २ ॥

हिमाद्रेश्चोत्तरे भागे सिद्धकिन्नरसेविते ।
नन्दाद्रिकुक्षौ संभूता चातिशुद्धजलाशयः (?) ॥ ३ ॥

पिण्डारकेति विख्याता प्रार्थिता सिद्धनायकैः ।
विचित्रधातुसंकीर्णा नानावृक्षविराजिता ॥ ४ ॥

नानाविधैः पक्षिगणैः सेविता सुमानोहरा ।
काश्यपप्रमुखाणां हि ऋषीणामाश्रमैर्वृता ॥ ५ ॥

हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकैश्च सेविता ।
तीर्थैरनेकसाहस्रैः परिपूर्णमनोजवाः (?) ॥ ६ ॥

बभूव सा सरिच्छ्रेष्ठा शङ्करस्य जटोद्भवा ।
भित्त्वा पर्वतमुख्यान् वै सङ्गता सरसोद्भवा ॥ ७ ॥

सङ्गमे विष्णुगङ्गायाः सङ्गता सरितां वरा ।
मूले तस्या महादेवं जटीशाख्यं द्विजोत्तमाः ॥ ८ ॥

शतरुद्राभिषेकेण योभिषिक्ते महेश्वरम् ।
त्रिसप्तकुलमुद्धृत्य पूज्यते शिवकिङ्करैः ॥ ९ ॥

ततः पिण्डारकासङ्गे कालीनामा सरिद्वरा ।
सङ्गता मुनिशार्दूला वीचिविक्षोभसंयुता ॥ १० ॥

२४

१. –b) ने$_{1}$ नंदं (→नन्द–). २. –b) ने$_{1}$ *वचं (→वचनं). ३. –d) ने$_{1.3}$ °शयाः (→°शयः). ५. –c) ने$_{1}$ °प्रमुषाणां (→°प्रमुखाणां). ८. –d) ने$_{1}$ महेश्वरम् (→द्विजोत्तमाः). ९. –b) ने$_{1}$ योभिविक्ते, ने$_{2}$ योभिर्षिगे (→योभि-षिक्ते). –d) ने$_{1}$ °किन्नरैः (°किङ्करैः). १०. –b) ने$_{1}$ °द्वराः (→°द्वरा).

तत्र कालह्रदं पुण्यं ख्यायते चातिविस्तृतम् ।
तत्र स्नात्वा च विधिवत् पातकाद् विप्रमुच्यते ॥ ११ ॥

पिण्डारकायाः सुजलैस्तपोधना
निमज्य सन्तर्प्य पितॄन् स्वकान् तथा ।
प्राप्नोति पुण्यं त्रिदशेन्द्रसेवितम्
सुप्रार्थितं नारदफल्गुनादिभिः ॥ १२ ॥

ततः सरस्वतीसङ्गं पुण्यमस्ति तपोधनाः ।
तत्र स्नात्वा च मनुजः स्त्रीवधाद् विप्रमुच्यते ॥ १३ ॥

दक्षिणे कमलासङ्गं पुण्यमस्ति न संशयः ।
तत्र स्नात्वा महाभागो जायते मानवो भुवि ॥ १४ ॥

वामे शेषवतीनामा (?) गुहा सुबहुवर्णिता ।
तत्र शेषेश्वरं देवं शेषनागं तथैव च ॥ १५ ॥

संपूज्य पातकान् सर्वान् हित्वा शिवपुरं व्रजेत् ।
वैण्यपर्वतसंभूता वैण्या नामा (?) महानदी ॥ १६ ॥

ययौ पिण्डारकासङ्गे पातकानां विनाशिनी ।
तयोः सङ्गे महाभागा नाम्ना विन्ध्यसरः स्मृतः ॥ १७ ॥

तत्र स्नात्वा च मनुजः शुद्धदेहो भवेदिह ।
तत्र वैण्यगिरौ पुण्ये बौद्धनागेति विश्रुतः ॥ १८ ॥

तस्य पृष्ठे समुद्भूता बोधनी सरितां वरा ।
ययौ पिण्डारकासङ्गे देवर्षिगणसेविते ॥ १९ ॥

तयोः सङ्गे महाविष्णुं बौद्धरूपधरं प्रभुम् ।
पूजयित्वा च मनुजो विष्णुलोके महीयते ॥ २० ॥

ततो मध्ये महादेवं पुण्यं केदारसंज्ञकम् ।
संपूज्य मानवः सम्यक् शिवभक्तिमवाप्नुयात् ॥ २१ ॥

---

११. –a) ने1 काली (→काल–). –b) ने2 विस्मृतम् (→विस्तृतम्). –d) ने2.3 पातकैर् (→पातकाद्). १३.–b) ने1 तपोधना (→तपोधनाः). १४. –a) ने1 कमठी° (→कमला°). १६. –a) ने1 सर्वां (→सर्वान्). १६. –c) ने1.2 वैध्या, ने3 वैंध्या (→वैण्या).

१७. –c) ने1 संगं (→सङ्गे); ने2.3 °नागा (→°भागा).

१८. –d) ने2 बोद्ध° (→बौद्ध°). २०. –b) ने1 बोद्ध° (→बौद्ध°).

२१. –b) ने2 पुण्य–(→पुण्यं). –d) ने1 सिव° (→शिव°).

वृश्चिकी कृकलासी च नन्दपर्वतसम्भवा ।
सरितौ तां सरिच्छ्रेष्ठां ययतुर्द्विजसत्तमाः ॥ २२ ॥

तासु स्नात्वा च मनुजस्तथा तासां च सङ्गमे ।
दुःकृतादब्दभूताद् वै तरते नात्र संशयः ॥ २३ ॥

सङ्गमे विष्णुगङ्गायाः पुण्या पिण्डारका सरित् ।
आवर्तशतसंकीर्णा तरङ्गैर्व्याकुलीकृता ॥ २४ ॥

ययौ पुण्यप्रदा शुद्धा पातकान्तकरी सरित् ।
विष्णुपादसमुद्भूतां विष्णुगङ्गां महानदीम् ॥ २५ ॥

संमिलन् सरितां श्रेष्ठा पयः फेननिभा शुभा ।
तयोर्मध्ये महाभागा दुःकृतान्तकरं शुभम् ॥ २६ ॥

पुण्यराशिप्रदं तीर्थं प्रयागं कर्णसंज्ञकम् ।
दुःकृतानि विलीयन्ते हिमवद्भास्करोदये ॥ २७ ॥

यं दृष्ट्वा मुनिशार्दूलाः पुण्यराशिमहोदयः ।
ये स्मरन्ति महाभागास्ते यान्ति हरिमन्दिरम् ॥ २८ ॥

कर्णप्रयागं संप्राप्य मज्जनं ये चरन्ति हि ।
तेषां विष्णुगृहे वासो विद्यते नात्र संशयः ॥ २९ ॥

असारभूते संसारे प्रयागं कर्णसंज्ञकम् ।
प्राप्य वासं न कुर्वन्ति ते मूढा नात्र संशयः ॥ ३० ॥

गङ्गायमुनयोः सङ्गे माघस्नानेन यत्फलम् ।
तत्फलं स्नानमात्रेण प्रयागे कर्णसंज्ञके ॥
प्राप्यते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं मयोदितम् ॥ ३१ ॥

तावद् गर्जन्ति तीर्थानि भूलोके द्विजसत्तमाः ।
यावन्न कर्णसङ्गे वै प्रयागे मज्जनं कृतम् ॥ ३२ ॥

तावद् वसन्ति पितरो नरके द्विजसत्तमाः ।
यावन्न तर्पिताः पुण्ये प्रयागे कर्णसंज्ञके ॥ ३३ ॥

---

२२. –b) ने2 °वचन° (→°पर्वत°).–d) ने3 नृप° (→द्विज°). २३. –c) ने1 दुःकृताददभूताद् वै. २४. –b) ने2 पिण्डारकां (→पिण्डारका). २४. –d) ने2.3 व्याकुला° (→व्याकुली°). २७. –a) ने1 तीर्थ– (→तीर्थं).
२९. –b) ने1.2 मजनं (→मज्जनं).
३१. –f) ने2 सत्यसत्यं (→सत्यं सत्यं). ३२. –c) ने2 °संज्ञे (→°संङ्गे).

कर्णप्रयागसदृशं नान्यं पश्यामि भूतले ।
देवर्षिमानवानां च पुण्यं तुष्टिकरं शुभम् ॥ ३४ ॥

तत्र चान्नप्रदानेन ब्राह्मणेभ्यो द्विजोत्तमाः ।
प्राप्य भूमण्डलं सर्वं साम्राज्यं याति शाश्वतम् ॥ ३५ ॥

एकतः क्रतवः सर्वे समस्ताध्वरदक्षिणाः ।
एकतः कर्णसंज्ञे वै प्रयागे मज्जनं स्मृतम् ॥ ३६ ॥

यत्र कर्णो महाभागाः प्रार्थयन् कश्यपात्मजम् ।
पितरं ज्योतिमध्यस्थं ददौ दानान्यनेकशः ॥ ३७ ॥

ततस्तं सविता तुष्टो दत्त्वाभिलषितं वरम् ।
तथास्त्राणि च दिव्यानि बाणानि विविधानि च ॥ ३८ ॥

दिननाथाद् वरं प्राप्य मनोऽभिलषितं शुभम् ।
प्रददौ रत्नभारान् वै ब्राह्मणेभ्यो न संशयः ॥ ३९ ॥

गोभूतिलहिरण्यादीन् तथैव गुडधेनवः ।
दत्त्वा विसर्ज्य वै विप्रान् स्वनाम्ना कर्णसंज्ञकम् ॥ ४० ॥

पूजितं देवगन्धर्वैः स सूर्यतनयो बली ।
प्रयागं कल्पयामास प्रयागसदृशं शुभम् ॥ ४१ ॥

तत्र कर्णेश्वरं नाम देवं संस्थाप्य वै द्विजाः ।
संपूज्य कमलाकान्तं ययौ स गजसाह्वयम् ॥ ४२ ॥

ततः प्रभृति वै लोके प्रयागः कर्णसंज्ञकः ।
व्याख्यायते महाभागा ऋषिभि सत्यवादिभिः ॥ ४३ ॥

तत्र कर्णेश्वरं नाम देवं यः पूजयेत् सुधीः ।
संसारसागरं तीर्त्वा स याति शिवमन्दिरम् ॥ ४४ ॥

तत्रैव कमलाकान्तं जले यः पूजयेद् धिया ।
त्रिसप्तककुलैः सार्द्धं स विष्णुभवनं व्रजेत् ॥ ४५ ॥

---

३४. –c) ने1 हि (→च). ३५. –c)ने2 सर्वे (→सर्वं). ३६. –c) ने3 स्वर्ण° (→कर्ण°). –d) ने.1.2 मजनं (→मज्जनं). ३८. –b) ने1 ददौ° (→दत्वा°). ३९. –b) ने1 वरम् (→शुभम्).

४१. –a) ने1 पूजिते (→पूजितं). ४३. –b) ने1 °संज्ञकम् (→°संज्ञकः). ४४. –b) ने1.2 सुधी (→सुधीः). ४५. –b) ने1.2 विषाः (→धियाः). –c) ने1 त्रिसप्तकुलभिः सार्द्धं.

इत्येतत् कथितं विप्रा यथा पिण्डारका सरित् ।
संभूत्वा विष्णुगङ्गायां सङ्गमे सङ्गता शुभा ॥ ४६ ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं पुत्रीयं सर्वकामदम् ।
कर्णप्रयागमाहात्म्यं श्रुत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥ ४७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे कर्णप्रयागमाहात्म्ये पिण्डारकामाहात्म्यं नाम चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

ऋषय ऊचुः ।*

श्रुतं पिण्डारकाख्यानं प्रयागस्य तथैव हि ।
त्वत्तो याः सरितः पुण्याः पर्वता ये तपोधन ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामस्तासां तेषां च सुव्रत ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।

ततस्तु दक्षिणाशायां प्रयागस्य यतव्रताः ।
वैन्ध्यो नाम गिरिः पुण्यः शिखरैः पञ्चभिर्युतः ॥ २ ॥

नानावृक्षलताकीर्णो नानाधातुविराजितः ।
सिद्धगन्धर्वकन्याभिः सेवितः सुमनोहरः ॥ ३ ॥

विद्यते मुनिशार्दूला द्वितीयो हिमवानिव ।
तमारुह्य महाभागाः पापान् मासकृताज्जनाः ।
विमुञ्चन्ति न सन्देहः कृष्णानिह महर्षयः ॥ ४ ॥

तस्य वामे महाभागा वैन्ध्या नामा महेश्वरी ।
पूज्यते सिद्धगन्धर्वैः तथा षोडशमातृभिः ॥ ५ ॥

तां पूज्य मानवानां वै शत्रुतो न भयं भवेत् ।
तस्य पश्चिमभागे वै दारकाख्यं महागिरिम् ।
समारुह्य महापुण्यं दारकां प्रतिपूजयेत् ॥ ६ ॥

तत्रोद्भवा सरिच्छ्रेष्ठा चन्द्रार्द्धा द्विजसत्तमाः ।
चन्द्रार्धसदृशी पुण्या गता पिण्डारकां प्रति ।
निमज्य विधिवत् तस्यां देहं चन्द्रोपमं भवेत् ॥ ७ ॥

२५

* ने2 ऋषय उवाच.

१. –c) ने2.3 ततो याः (→त्वत्तोयाः). –f) ने1.2 सुव्रतः (→सुव्रत). २. –c) ने1 वैध्यो (→वैन्ध्यो). ४. –a) ने3 विद्यंते (→विद्यते). –d) ने2 पापान्माप्यकृतज्जनः, ने3 पापान्माप्य सकृज्जनं.–f)ने1 कृष्णादिव, ने2 कृष्णानिद(→कृष्णानिह). ५. –a) ने2 महानागा (→महाभागा). –c) ने1 पूजिते (→पूज्यते). ६. –a) ने1 हि (→वै). ७. –b) ने1 सुचन्द्रा (→चन्द्रार्द्धा). –e) ने3 निमज्ज (→निमज्य). –f) ने2 देहे (→देहं).

ततो दुर्विन्ध्यनामो वै पर्वतः समुदाहृतः ।
तत्र दुर्विन्ध्यसंज्ञं वै नागं संपूज्य मानवाः ।
सर्पभीतिं न विन्दति दशवर्षाणि पञ्च च ॥ ८ ॥

ततः पाण्डुगिरिः पुण्यः ख्यायते ऋषिसत्तमाः ।
यमारुह्य जनाः सर्वे स्नात्वा पाण्डुह्लदे शुभे ।
व्रजन्ति देवभवनं गन्धर्वजनसेवितम् ॥ ९ ॥

पाण्डोः पूर्वं महाभागाः पुण्यो वेणुगिरिः स्मृतः ।
उच्छ्रितैः शिष(ख?)रैः क्रान्तो महामेरुरिवापरः ॥ १० ॥

आकरैर्विविधैर्युक्तो गुहाभिश्च विराजितः ।
चन्द्रकान्ताभिः पुण्याभिः शिलाभिः परिवेष्टितः ॥ ११ ॥

विद्यते नातिदीर्घो वै साक्षाच्छीततनूपमः ।
शिखरे तस्य वै विप्रा चूडेशाख्यं महेश्वरम् ।
संपूज्य मानवः सम्यक् शिवलोकमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥

श्रृण्वन्तु मुनिशार्दूलाश्चूडेशाख्यं हि वर्णनम् ।
पातकान्तकरं भूरि सत्यमार्गप्रदर्शकम् ॥ १३ ॥

पातकानां विनाशाय यत्र देवो महेश्वरः ।
वर्वर्त्ति मुनिशार्दूलाः तस्मात् कोऽन्यतमोऽधिकः ॥ १४ ॥

उपपातकलिप्तानां जनानां निष्कृतिर्न हि ।
चूडेश्वरं महादेवं संपूज्य मुनिसत्तमाः ॥ १५ ॥

यत्र चूडामणिर्नागो मुक्तो ब्रह्मवधात् किल ।
शैवीं भक्तीं (क्तिं?) समारुह्य श्रुत्वा शिवकथां तथा ॥ १६ ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं चूडामणिर्नागः किल्बिषं कृतवान् पुरा ।
कथं शैवीं कथां श्रुत्वा मुक्तो द्विजवधाद् गुरो ॥ १७ ॥

---

८. –d) ने$_2$ नाग (→नागं).

९. –e) ने$_1$ °भुवनं (→°भवनं). १०. –a) ने$_1$ पूर्वे (→पूर्वं). –b) ने$_2$ स्मृता (→स्मृतः). –c) ने$_1$ शिषिरैः (→शिखरैः). १२. –b) ने$_1$ साक्षाच्छीवतनूपमः. १३. –b) ने$_1$ वर्णितम् (→वर्णनम्). –d) ने$_3$ सत्व° (→सत्य°). १४. –c) ने$_2$ वर्वति (→वर्वर्त्ति). १५. –cd) ने$_1$ महादेवमपूज्य. (→महादेवं संपूज्य). ने$_3$. १६०.

१७. –c) ने$_2$ शैवीकथां (→शैवीं कथां).

व्यास उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
नागराजस्य संवादं ब्राह्मणस्य तपोधनाः ॥ १८ ॥

कश्यपस्य सुतो विप्राः स कद्रुतनयो बली ।
श्रेष्ठो नागसमाजे वै चूडामणिरितीरितः ॥ १९ ॥

जितेन्द्रियो जितारातिर्निर्ममो निरहङ्कृतः ।
बभूव मुनिशार्दूलाः स नागो धर्मतत्परः ॥ २० ॥

हिंसावृत्तिं परित्यज्य वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
शीर्णपर्णजलाहारो बभूव मुनिसत्तमाः ॥ २१ ॥

कदाचिद् भूतलं पुण्यं ज्ञात्वा नागो जगाम ह ।
ददर्श स महीमध्ये तीर्थानि विविधानि च ॥ २२ ॥

यत्र यत्र सुपुण्यं वै तीर्थं स दृष्टवानिह ।
तत्र तत्र तपस्तेपे पर्णमूलफलाशनः ॥ २३ ॥

कालेन महता विप्रास्तपस्यन्तं नदीतटे ।
नागं संताडयामास यष्टिना ब्राह्मणो गुणी ॥ २४ ॥

ततस्तं दंशयामास रुषितो नागनायकः ।
स पपात महीपृष्ठे दष्टो नागेन वै द्विजः ॥ २५ ॥

ततस्तं ब्राह्मणं ज्ञात्वा पतितं धरणीतले ।
कथं मुक्तो भविष्यामि इति संचिन्त्य वै वने ।
स्वकर्म गर्हयन् विप्रा ययौ नागो महामनाः ॥ २६ ॥

ददर्श स तपस्यन्तं ब्राह्मणं गहने वने ।
अनन्यचेतसं साक्षाद् ध्यायमानं जनार्दनम् ॥ २७ ॥

तं ननाम तदा नागो परिपूर्णेन चेतसा ।
तस्य वाष्पेन तप्ताङ्गो ब्राह्मणो द्विजसत्तमाः ॥ २८ ॥

---

१८. –ab) ने$_1$ °हरन्तीहमिति° (→°हरन्तीममिति°).

१९. –a) ने$_1$ कस्य यस्य (→कश्यपस्य). –b) ने$_3$ कण्डु° (→कद्रु°). २०. –a) ने$_1$ जितात्माना (→जितारातिर्). २१. ने$_3$. ⊙. –b) ने$_1$ जितेन्द्रिय (→जितेन्द्रियः). –c) ने$_1$ शीर्णपत्रजलाधारो. –d) ने$_2$ °सत्तमः (→°सत्तमाः). २३. –d) ने$_1$ °फलाशन (→°फलाशनः). २५ –a) ने$_1$ दर्शयामास (→दंशयामास). –d) ने$_2$ दुष्टो (→दंष्टो). २६. –f) ने$_1$ महामना (→महामनाः). २८. –c) ने$_1$ वाक्येन (→वाष्पेन). –d) ने$_1$ °सत्तमा (→°सत्तमाः).

कोऽयमित्येव सञ्चिन्त्य ददर्शाजगरं महान् ।
प्रणतं प्रणतो भूत्वा तमुवाच तदा द्विजः ॥ २९ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

धृत्वा नागशरीरं वै को भवानसि शंस मे ।
केन त्वमिह संप्राप्तो भूत्वा म्लानमुखः स्वयम् ॥ ३० ॥

व्यास उवाच ।

सर्पस्तद्वचनं श्रुत्वा वाष्पगद्गदया गिरा ।
उवाच वचनं सम्यक् यथा पूर्वं हि वै द्विजाः ॥ ३१ ॥

नाग उवाच ।

देहं स्वाभाविकं विप्र विद्यते मे न संशयः ।
यत्त्वया म्लानवदनं पृष्टो मे कथयामि तत् ॥ ३२ ॥
अहं चूडामणिर्नाम नागोऽस्मि द्विजसत्तम ।
शीर्णपर्णाशनं नाम व्रतमास्थाय संस्थितः ॥ ३३ ॥
तीर्थानि भूतले श्रुत्वा सोऽहं भूमौ समागतः ।
दृष्ट्वा तीर्थाण्यनेकानि नीतं वर्षं शतं मया ॥ ३४ ॥
साम्प्रतं दैवयोगेन प्राप्तवान् सुजुगुप्सितम् ।
तेनाहं म्लानवदनो जातोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ३५ ॥

ऋषिरुवाच ।

कथं जुगुप्सितं कर्म कृतवानसि साम्प्रतम् ।
तत्सर्वं ब्रूहि मे नाग करिष्यामि हितं तव ॥ ३६ ॥

नाग उवाच ।

तपस्यन्तं मां कश्चित् सुपुण्ये सरयूतटे ।
ब्राह्मणस्ताडयामास यष्टिना द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥
रुषितेन मया ब्रह्मन् ब्रह्मणो विनिपातितः ।
पापेन तेन मे चाद्य म्लानं संजायते मुखम् ॥ ३८ ॥

---

३०. –a) ने$_1$ °शरीरे (→°शरीरं). ३१. –a) ने$_2$ सर्पास् (→सर्पस्). ३२. –a) ने$_1$ स्वभाविकं (→स्वाभाविकं). –b) ने$_1$ विषते, ने$_3$ विद्येते (→विद्यते). ३३. –c) ने$_1$ °पत्राशनं (→°पर्णाशनं). ३४. –b) ने$_2$ समा*तः (→समागतः). –c) ने$_2$ वृक्षा° (→तीर्था°). ३५. –a) ने$_1$ देव° (→दैव°). –d) ने$_1$ °सत्तमः (→°सत्तम). ३७. –d) ने$_2$ °सत्तमः(→°सत्तम). ३८. –d) ने$_1$ मुखे (→मुखम्).

नास्य पापस्य निःकृतिं पश्यामि द्विजसत्तम ।
अपि तीर्थशतैर्वापि तपोयज्ञैः सदक्षिणैः ॥ ३९ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
यदि जानासि वै ब्रह्मन्नुपायं तद् वदस्व मे ॥ ४० ॥

ऋषिरुवाच ।

प्रायश्चित्तैस्तपोयज्ञैर्दानैश्च विविधैरपि ।
अन्येषां पातकानां च निःकृतिर्विद्यते भुवि ॥ ४१ ॥

निःकृतिर्ब्रह्महत्यायाः नास्ति नागपते क्वचित् ।
तथापि कथयिष्यामि निःकृतिं ते न संशयः ॥ ४२ ॥

अस्त्युत्तरस्यां दिशि पुण्यसंज्ञो
हिमालयो नाम सुरेशसेव्यः ।
तस्याः सुकक्षे किल वेणुनामा
विराजते मेरुसमानकक्षः ॥ ४३ ॥

तस्मिन् महाद्रौ त्रिदशैः सुपूजित-
श्चूडेश्वरो नाम हरो विराजते ।
मृदङ्गवाद्यैः पणवैश्च गोमुखैः
सेवन्ति देवाः सचतुर्मुखं विभुम् ॥ ४४ ॥

त्वं तत्र गत्वा शितिकण्ठदेवं
चूडेश्वरं देवपतिं महेशम् ।
आराध्य तं विप्रवधाद्धि नाग
विमुक्तिमाप्नोसि न संशयोऽस्तु ॥ ४५ ॥

व्यास उवाच ।

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा स नागो हर्षपूरितः ।
प्रत्युवाच ऋषिं विप्र वाष्पव्याकुलया गिरा ॥ ४६ ॥

नाग उवाच ।

कस्मात् प्रवेशः क्षेत्रेऽस्मिन् निर्गमः कुत्रतः स्मृतः ।
कथं पूजाविधानं वै कथयस्व तपोधन ॥ ४७ ॥

---

३९. –d) ने1.2 सुदक्षिणैः (→सदक्षिणैः). ४०. –cd) ने2 ब्रह्मन्युपायं (→ब्रह्मन्नुपायं). ४२. –d) ने1 निःकृति (→निःकृतिं). ४३. –c) ने1 तस्य (→तस्याः). ४५. –a) ने1 तं (→त्वं). ४७. –d) ने2 तपोधनः (→तपोधन).

ऋषिरुवाच।

श्रृणुष्व नागशार्दूल वचनं मे उदाहृतम्।
उवाचवचनं विप्रा धर्ममार्गप्रदर्शकम्॥ ४८॥

यथा तस्मिन् प्रवेशो वै निर्गमस्तु यथा स्मृतः।
उत्तरस्यां दिशि नाग नाम्ना नगपुरो गिरिः॥ ४९॥

तस्य वामे महापुण्या नदी सारा महानदी।
तां निमज्य महाभाग सुपुण्यां रथवाहिनीम्॥ ५०॥

गत्वा निमज्य विधिवत् संतर्प्य विधिपूर्वकम्।
पितुः पितामहादींश्च ततो ब्रह्महृदं व्रजेत्॥ ५१॥

स्नात्वा ब्रह्महृदे पुण्ये गौतमाख्यं हृदं व्रजेत्।
गौतमीरथवाहिन्योः सङ्गमे विधिपूर्वकम्॥ ५२॥

संस्नाप्य रथवाहिन्याः दक्षिणे गोष्पतिं शिवम्।
गत्वा संपूज्य वै नाग गरुडेशं महेश्वरम्॥ ५३॥

ततः पाण्डुवने गत्वा स्नात्वा पाण्डुसरे तथा।
ततो वेणुगिरिं गत्वा चूडेशं प्रणतो व्रजेत्॥ ५४॥

गन्धपुष्पाक्षतैः पुण्यैः संपूज्य विधिपूर्वकम्।
प्रणम्य च यथान्यायं परिक्रम्य पुनः पुनः॥ ५५॥

स्नात्वा च रथवाहिन्या मूले प्रयतमानसः।
ततो निष्क्रमणं कृत्वा पुण्यं देवतटं व्रजेत्॥ ५६॥

तत्र स्नात्वा च विधिवत् सर्वपापैः प्रमुच्यते।
स्वस्ति तेऽस्तु महानाग व्रजस्व सुसमाहितः॥ ५७॥

---

४७ श्लोकात्परम् ने1 अधिकम्—

व्यास उवाच।

इति तस्य वचः श्रुत्वा ऋषिर्ध्यानपरायणः।
उवाब वचनं विप्रा धर्ममार्गप्रदर्शकम्॥ ४८॥

४८. –d) ने1 धर्ममार्गश्च दर्शकम्.

४९. –d) ने1 नाग° (→नग°); ने1 गिरि (→गिरिः).

५०. –d) ने2 °वाहिणीन् (→°वाहिनीम्). ५१. –d) ने1 °हृदो (→°हृदं).

५२. –c) ने1 °वाहिन्यो, ने3 °वाविन्यैः (→°वाहिन्योः).

५३. –b) ने1 गीतपर्वतम् (→गोष्पतिं शिवम्). –d) ने1.3 गरुदेशं (→गरुडेशं).

५६. –d) ने1 पुण्य–(→पुण्यं). ५७. –c) ने1 स्वस्तितस्तु (→स्वस्ति तेऽस्तु).

व्यास उवाच ।

इति तस्य ऋषेर्वाक्यमाकर्ण्य स महामनाः ।
जगामोत्तरमार्गेण यत्र स्याद् रथवाहिनी ।
तां निमज्य महाभागाः स नागो गौतमे ह्रदे ।। ५८ ।।
गरुडेशं महादेवं वामे संपूज्य वै तथा ।
चूडेशस्य स्थलं दिव्यं जगाम स महामतिः ।। ५९ ।।
तत्र चूडेश्वरं देवं संपूज्य स पुनः पुनः ।
ननाम परया भक्त्या परिक्रम्य तथैव च ।। ६० ।।

ततस्तु रथवाहिन्या मूले संस्नाप्य वै तथा ।
संप्राप्य परमां सिद्धिं मुक्तो द्विजवधाद् द्विजाः ।। ६१ ।।
ततः प्रभृति वै विप्रः स नागः परमेश्वरम् ।
पूजयामास विधिवद् ऋषिणा चोपदेशितः ।। ६२ ।।
चूडेश्वरस्य माहात्म्यं मयैतत् समुदाहृतम् ।
यः श्रृणोति महाभागाः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।। ६३ ।।

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे चूडेश्वरमाहात्म्यं नाम पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ।। २५ ।।

---

५८. –b) ने2 महात्मना (→महामनाः). ५९. –d) ने1 महामति (→महामतिः). ६०. –a) ने1 देव (→देवं). ६१. –d) ने1 द्विजा (→द्विजाः). ६२. –d) ने3 चोपदेशिता (→चोपदेशितः). ६३. –b) ने2 मयैतातमनुदाहृतम्.

२६

ऋषय ऊचुः ।

श्रुतं चूडेशमाहात्म्यं त्वत्तो हि मुनिसत्तम ।
माहात्म्यं रथवाहिन्याः श्रोतुमिच्छामहे प्रभो ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।

शृण्वतां मुनिशार्दूला गङ्गामाहात्म्यमुत्तमम् ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ २ ॥

अणुमात्रमपि स्पृष्टा या पुण्या रथवाहिनी ।
ददाति ब्रह्मभुवनं किमु स्नात्वा द्विजोत्तमाः ॥ ३ ॥

योजनाद् दूरतो दृष्ट्वा यां पुण्यां रथवाहिनीम् ।
विलीयन्ते ह पापानि हिमवद् भास्करोदये ॥ ४ ॥

गङ्गायाः सप्तमो वाहो विद्यते मुनिसत्तमाः ।
यां वै भगीरथो राजा रथमार्गेण वाहयत् ॥ ५ ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं भगीरथो राजा रथमार्गे तपोधन ।
गङ्गां समानयामास विष्णुपादसमुद्भवाम् ॥ ६ ॥

व्यासोवाच ।*

गङ्गां स पतितां दृष्ट्वा सुपुण्ये वेणुपर्वते ।
रथं संचालयामास रथमार्गेण तां तथा ।
ततः प्रभृति वै विप्राः ख्याता सा रथवाहिनी ॥ ७ ॥

---

१. –b) ने2 °सत्तमं (→°सत्तम). –c) ने1 °वाहिन्या (→°वाहिन्याः). २. ने3 २ c –३d ⊙. –a) ने1 °शार्दूल (→°शार्दूला). ३. ने3. ⊙ (द्र. २ पा. वि.). –a) ने1 स्पृष्ट्वा (→स्पृष्टा). –d) ने2 विष्णु-(→किमु). ५ –b) ने2 °सत्तमः (→°सत्तमाः). –c) ने1 यो (→यां). ६. –b) ने2 तपोधना (→तपोधन).

६ श्लोकस्य b, c मध्ये ने1 अधिकम् —

"वाहयामास वै गंगा सुपुण्यां रथवाहिनों ।
व्यास उवाच ।
सागराणां स राजर्षिर्मुक्तिमिच्छन् तपोधना ॥"

* ने1. ⊙.

विष्णोश्चरणसंभूता पतिता वेणुपर्वते ।
भगीरथेन पुण्येन प्रार्थिता रथवाहिनी ॥
बभूव वेणुसंज्ञे वै पर्वते सरितां वरा ॥ ८ ॥

मकरैः कमठैश्चापि परिपूर्णा मनोहरा ।
नानाविधैः पक्षिगणैः सेविता सुमनोहरा ॥ ९ ॥

गाङ्गेयसिकतामिश्रा स्वर्णधातुविराजिता ।
पातकानां विनाशाय एका या भूतले स्थिता ॥ १० ॥

तीर्थैरनेकसाहस्रैः परिपूर्णा महानदी ।
तस्यां वै स्नानमात्रेण जनाः दुःकृतकारिणः ।
शुद्धिं यान्ति न सन्देहः सत्यं सत्यं मयोदितम् ॥ ११ ॥

ये निमज्जन्ति मनुजाः पुण्यां तां रथवाहिनीम् ।
शतजन्मार्जितं पापं निमज्य क्षालयन्ति ते ॥ १२ ॥

नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न हि व्याससमा द्विजाः ।
अन्नदानसमं दानं नास्ति नास्ति भुवःस्थले ॥ १३ ॥

प्रवाहः मुनिशार्दूला गङ्गायाः सप्तमं शुभम् ।
प्राप्य ये न निमज्जन्ति ते यान्ति नरकं प्रति ॥ १४ ॥

तटं वै रथवाहिन्याः प्राप्य ये न वसन्ति हि ।
तेषां यमालये वासो विद्यते नात्र संशयः ॥ १५ ॥

रथप्राट् वर्ण्यते पुण्या या वेदे मुनिसत्तमाः ।
तस्या माहात्म्यकथने न समर्थोऽस्मि सांप्रतम् ॥ १६ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे रथवाहिनीमाहात्म्यं नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

---

८. ने$_3$. a–d ⊙. –f) ने$_1$ वराः (→वरा). १०. –d) ने$_{1.3}$ °हराः (→°हरा). १०. –b) ने$_1$ °जिताः (→°जिता). –d) ने$_2$ एव या (→एका या). ११. –c) ने$_1$ याति (→यान्ति). –f) ने$_1$ न संशयः (→मयोदितम्). १२. –d) ने$_3$ वै (→ते). १४. –a) ने$_3$ °शार्दूल (→°शार्दूला). –b) ने$_2$ सप्तमे (→सप्तमं). –d) ने$_1$ याति (→यान्ति).

२७

ऋषय ऊचुः ।

अधुना रथवाह्नियास्तीर्थानां वर्णनं परम् ।
श्रोतुमिच्छामो विप्रर्षे त्वत्तो हि बहुविस्तरम् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।

माहात्म्यं हि महाभागास्तीर्थानां विस्तरेण च ।
अपि वर्षशतैः साग्रैः शक्यते नाधुना कृतः ॥ २ ॥

संक्षेपेण कथिष्यामि (?) शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः ।
मूले तु रथवाह्निया जलमध्यगतं हरिम् ।
संपूज्य मानवः सम्यग् गोवधाद् विप्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ततः सरस्वतीसङ्गे सन्निमज्ज्य द्विजोत्तमाः ।
महेन्द्रभवनं पुण्यं प्राप्नोति नहि संशयः ॥ ४ ॥

ततस्तु गौतमीसङ्गे पुण्यमस्ति तपोधनाः ।
तत्र स्नात्वा च मनुजः पातकाद् वचसा कृतात् ।
विमुच्यति महाभागास्तथैव मनसा कृतात् ॥ ५ ॥

ततस्तु रथवाह्निया वामे देवतटं स्मृतम् ।
तत्र देवतटे स्नात्वा नरो वै मुक्तिभाग् भवेत् ॥ ६ ॥

ततस्तु शकटीसङ्गं पुण्यमस्ति तपोधनाः ।
शकटीरथवाह्नियोः सङ्गे स्नात्वा च शङ्करम् ।
संपूज्य मुक्तिमाप्नोति प्रसादाच्छूलपाणिनः ॥ ७ ॥

नदी सारा तु वै विप्राः सङ्गमे संगता शुभा ।
तयोर्मध्ये महादेवीं कपालीं पूजयेत् ततः ॥ ८ ॥

---

१. –c) ने1.2 इच्छामि (→इच्छामो). २. –c) ने1 साग्नैः (→साग्रैः). ३. –d) ने1 °मध्ये, ने2 °मध्यं (→°मध्य–). ४. –a) ने1 °संगं (→°सङ्गे). –b) ने1 मुनि निमज्ज्य (→संनिमज्ज्य). –d) ने1 महेन्द्रं भुवनं, ने2 महेन्द्रभुवनं, ने3 महेन्द्रं भवनं (→महेन्द्रभवनं). ५. –a) ने1 °संग (→°सङ्गे). –d) ने2 कृताः (→कृतात्). –f) ने1.2 कृतान् (→कृतात्). ६. –a) ने3 °वाह्नियोः (→°वाह्निया). –b) ने2 °तरं (→°तटं). ७. –c) ने3 °वाह्नियाः (→°वाह्नियोः). –f) ने2 प्रसादं छूल° (→प्रसादाच्छूल°).

ततो द्रोणाद्रिसंभूता वैताली सरितां वरा।
सङ्गमे रथवाहिन्याः सङ्गता द्विजसत्तमाः।
तत्र स्नात्वा च मनुजा दुःकृताद् वितरन्ति हि॥ ९॥

ततस्तु रथवाहिन्या वामे नागार्जुनो गिरिः।
यत्र वै चार्जुनो नाम नागः संपूज्यते द्विजाः॥ १०॥

तथैव दक्षिणे भागे नाम्ना चासुरपर्वतः।
यत्र संपूज्यते कालो असुरैर्द्विजसत्तमाः॥ ११॥

नागार्जुनेति यः ख्यातो मया वै पर्वतोत्तमः।
तस्य कुक्षौ महादेवो दक्षिणे द्विजसत्तमाः॥ १२॥

विभाण्डेशेति विख्यातो देवगन्धर्वपूजितः।
यं सुपूज्य महाभागा नान्यं कृत्यं वदन्ति हि।
मुनयो वेदविदुषः सत्यव्रतपरायणाः॥ १३॥

ख्यायते यो महाभागा लिङ्गरूपधरः स्वयम्।
दक्षिणे बाहुसंज्ञो वै देवर्षिगणसेवितः॥ १४॥

यत्र वै मेनका रम्भा हरिणी च तिलोत्तमा।
तोषणार्थं हि देवस्य नृत्यन्ति द्विजसत्तमाः॥ १५॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे रथवाहिनीतीर्थमाहात्म्यं नाम सप्तविंशतितमोऽध्यायः॥ २७॥

---

११. -d) ने₁ °सत्तमा (→°सत्तमाः). १२. -d) ने₁ °सत्तमा (→°सत्तमाः). १३. -a) ने₁ विख्यातं (→विख्यातो). -e) ने₃ मुनयोः (→मुनयो); ने₁ °विदुखः (→°विदुषः). -f) ने₁ °परायणा (→°परायणाः). १५. -d) ने₁ °सत्तमा (→°सत्तमाः).

२८

सूत उवाच ।

श्रुत्वा ते रथवाहिन्या माहात्म्यं चातिविस्तरम् ।
विभाण्डेशस्य माहात्म्यं पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः ।

श्रुतं हि रथवाहिन्या माहात्म्यं मुनिसत्तम ।
विभाण्डेशस्य चाख्यानं वक्तुमर्हसि वै प्रभो ॥ २ ॥

व्यास उवाच ।

विभाण्डेशस्य चाख्यानं शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः ।
दुष्टोपद्रवरोगानां हेतुभूतं हि नाशने ॥ ३ ॥

यस्यार्चनपराः सर्वे समहेन्द्रचतुर्मुखाः ।
विद्यते देवता विप्रास्तस्मात् कोऽन्यो महेश्वरः ॥ ४ ॥

यस्य संदर्शनाद् विप्रा वाजिमेधसमं फलम् ।
प्राप्यते यस्य वै विप्रास्तस्मान् नान्यो भुवःस्थले ॥ ५ ॥

मा यजन्त्वश्वमेधेन मा हरं परिकीर्त्तयेत् ।
विभाण्डेशं हरं लोकाः पश्यन्त्वादरपूर्वकम् ॥ ६ ॥

मा स्मरन्त्विह विश्वेशं मा काशिं शिववल्लभाम् ।
स्मरन्त्वेकं महादेवं विभाण्डेशं तपोधनाः ॥ ७ ॥

दशवर्षसहस्राणि उषित्वा काशिमण्डले ।
विश्वेशपूजनाद् विप्रा यत्पुण्यं समवाप्यते ॥ ८ ॥

तत्पुण्यं मुनिशार्दूला विभाण्डेशस्य दर्शनात् ।
सर्वक्षेत्रोत्तमक्षेत्रं मयैतत् समुदाहृतम् ॥ ९ ॥

---

१. –a) ने2.3 श्रुतं हि (→श्रुत्वा ते); ने1 ऋषयो राजन् (→रथवाहिन्या). –b) ने2 मुनिसत्तम (→चातिविस्तरम्). २.–d) ने1 श्रोतुमिच्छामहे वयम्. ३. ने3.⊙. ४. –b) ने1 महेन्द्राः स (→समहेन्द्र–). –d) ने2 भुवस्पते (→महेश्वरः). ५. –c) ने1 विप्रा (→विप्रास्). –d) ने3 भुवस्थले (→भुवःस्थले). ६. –a) ने2 नापतंत्वश्वमेधेन. –c) ने3 हरिं (→हरं). ७. –a) ने2.3 न (→मा). –b) ने1 काशि, ने3 काश (→काशिं). ८. –b) ने1 उखित्वा, ने2 दुखित्वा (→उषित्वा). ९. –c) ने1 सर्वक्षेत्रोत्तमं क्षेत्रं.

यत्र संस्थापयामास शङ्करो दक्षिणं करम् ।
तस्मादन्यतमं क्षेत्रं कथं संकथयाम्यहम् ॥ १० ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं वै दक्षिणं बाहुं शङ्करो मुनिसत्तमः ।
तत्र संस्थापयामास एतत् कथय साम्प्रतम् ॥ ११ ॥

व्यास उवाच ।

समुद्वाह्य गिरेः कन्यां पार्वतीं मुनिसत्तमाः ।
शयनं वाञ्छयामास तया सह महेश्वरः ॥ १२ ॥

स वाञ्छन् शयनं विप्रा हिमाद्रिं प्रययौ स्वयम् ।
सेवितो रुद्रकन्याभिः गन्धर्वैस्त्रिदशैरपि ॥ १३ ॥

संप्राप्तं शङ्करं दृष्ट्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
शङ्करं पूजयामास अर्घ्याद्यैः स हिमाचलः ॥ १४ ॥

प्रणम्य च यथान्यायं संपूज्य विधिपूर्वकम् ।
किं करोमीति तं देवमुवाच हिमपर्वतः ॥ १५ ॥

ततो हिमालयं विप्राः प्रत्युवाच महेश्वरः ।
शयनाय स्थलं त्वत्तः प्राप्तुमिच्छामि पर्वत ॥ १६ ॥

ततो हिमालयो विप्राः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
प्रत्युवाच महादेवं सृष्टिसंहारकारकम् ॥ १७ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि ममोपरि महेश्वर ।
कुरुष्व शयनं भद्रं यावदाहूतसंप्लवम् ॥ १८ ॥

हिमाद्रिवचनं श्रुत्वा स देवो मुनिसत्तमाः ।
सुष्वाप शयने दिव्ये हिमसीकरसेविते ॥ १८ ॥

शिखरेषु महाभागाः सन्निधाय शिरांसि वै ।
कटिं कृत्वा महादेवः सुपुण्ये नीलपर्वते ॥ २० ॥
भुजं नागार्जुने पुण्ये वामकं भुवनेश्वर ।
कृत्वा पुण्ये महाभागाश्चरणौ दारुकानने ।
सुखं सुष्वाप देवेशो भवान्या प्रियया सह ॥ २१ ॥

---

१०. –c) ने$_1$ क्षत्रं(→क्षेत्रं). ११. –a) ने$_1$ बाहु (→बाहुं) –b) ने$_{2\ 3}$ °सत्तमाः (→°सत्तमः) १२. –b) ने$_2$ पार्वती (→पार्वतीं). १४. –d) ने$_1$ अर्घाद्यैः (→ अर्घ्याद्यैः) १६. –a) ने$_3$ हिमालयो (→ हिमालयं). –b) ने$_3$ महेश्वरं (→महेश्वरः). –d) ने$_1$ पंचत (→पर्वत). १८. –d) ने$_3$ यावदाद्भूत° (→यावदाहूत°). २१. –a) ने$_1$ सव्यं (→पुण्ये). –e) ने$_1$ शुष्वाप (→सुष्वाप).

यथा संस्थापयामास स्वभुजं परमेश्वरः ।
तथैव कथितं विप्राः किमन्यत् प्रष्टुमिच्छथ ॥ २२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे विभाण्डेश्वरमाहात्म्यं नामाष्टविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२६

ऋषय ऊचुः ।

सर्वक्षेत्रोत्तमं क्षेत्रं सर्वंतीर्थोत्तमोत्तमम् ।
कथयस्व प्रसादेन यद् गोप्यमपि सुव्रत ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।

विभाण्डेशसमं क्षेत्रं नान्यं पश्यामि भूतले ।
पातकानां विनाशाय पुरा वै पद्मयोनिना ।
प्रकाशितं महाभागा नारदाय महात्मने ॥ २ ॥

ऋषय ऊचुः ।

कथं हि ब्रह्मणा ब्रह्मन् नारदाय महात्मने ।
कथितं ब्रह्मभुवने तत्त्वं कथय सुव्रत । ३ ॥

व्यास उवाच ।

पुरा कृतयुगस्यादौ ब्रह्मलोकगतो मुनिः ।
ददर्शं लोकनाथेशं ब्रह्माणं देवपूजितम् ॥ ४ ॥

तत्र गत्वा महाभागः प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
पप्रच्छ स विधातारं नारदो मुनिसत्तमाः ॥ ५ ॥

नारद उवाच ।

त्वामहं प्रष्टुमिच्छामि लोकनाथ नमोऽस्तु ते ।
पातकैर्लिप्तदेहानां मनुष्याणां दुरात्मनाम् ॥ ६ ॥

पितृमातृद्रुहाणां च तथा पैशुन्यकारिणाम् ।
कस्मिन् क्षेत्रे महाभाग विमुक्तिर्जायते नृणाम् ॥ ७ ॥

कस्त्वया ज्ञायते ब्रह्मन् सर्वक्षेत्रोत्तमोत्तमः ।
कुत्र सन्तर्प्य पितरः प्राप्नुवन्ति जलं शुभम् ।
एतद् वेदितुमिच्छामि त्वत्तो लोकपितामह ॥ ८ ॥

---

२. -a) ने। विभांडेशसमं, + सर्वतीर्थोत्तमो (→विभाण्डेशसमं). ५. –b) ने। प्रणि*त्यः (→प्रणिपत्य).

व्यास उवाच ।

इति नारदवाक्येन बोधितो द्विजसत्तमाः ।
उवाच वचनं पुण्यं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणुष्व वत्स भद्रं ते यथावत् कथयामि ते ।
बोधितोऽस्मि सुपुत्रेण शृणुष्व सुसमाहितः ॥ १० ॥
हिमालयतटे रम्ये सिद्धगन्धर्वसेविते ।
तापसानामृषीणां च आश्रमैर्बहुभिर्वृते ॥ ११ ॥
नागार्जुनेति विख्यातः पर्वतो वर्ण्यते भुवि ।
वामे वै रथवाहिन्या नागराजनिषेवितः ।
तस्य कुक्षौ महादेवो विभाण्डेशेति विश्रुतः ॥ १२ ॥
तस्य संदर्शनात् पुत्र मनुष्याणां दुरात्मनाम् ।
पातकानि विलीयन्ते हिमवद् भास्करोदये ॥ १३ ॥
राजसूयस्य यज्ञस्य विभाण्डेशस्य पूजनात् ।
प्राप्यते मुनिशार्दूल फलं वै नात्र संशयः ॥ १४ ॥
पातकैर्लिप्तदेहानां मानवानां द्विजोत्तम ।
पूजाभिस्तुषितः शम्भुः सैव मुक्तिं प्रयच्छति ॥ १५ ॥
विश्वनाथं समभ्यर्च्य उषित्वा परिवत्सरम् ।
यत्फलं प्राप्यते वत्स तद्विभाण्डेशदर्शनात् ॥ १६ ॥
तत्रैव सुरभी पुण्या मया संप्रेषिता सुत ।
सरिद्रूपेण लोकानां पावनार्थं प्रयाति हि ॥ १७ ॥
नागार्जुनगिरेः पुण्याद् विनिःसृत्य सरिद्वरा ।
विभाण्डेशस्थलं पुण्यं ययौ पापप्रणाशिनी ॥ १८ ॥
द्रोणाद्रिपादसंभूता नन्दिनी च महानदी ।
सुरभीसङ्गमे पुत्र ययौ तीर्थैर्विराजिता ।
तयोर्मध्ये विभाण्डेशं जानीहि ऋषिसत्तमाः ॥ १९ ॥
सुरभीसरितोर्मध्ये विभाण्डेशं महेश्वरम् ।
ये पूजयन्ति मनुजास्ते यान्ति शिवमण्डले ॥ २० ॥

१०. –b) ने3 कथयाम्यहं (→कथयामि ते). ११. –a) ने1 °पटे (→°तटे).
१४. –d) ने1*(→वै). १६. –b) ने1 दुखित्वा (→उषित्वा).
१९. –f) ने3 मुनिसत्तम (→ऋषिसत्तमाः).

अज्ञानाद् ज्ञानतो वापि विभाण्डेशं महेश्वरम् ।
ये स्पृशन्ति महाभाग ते यान्ति शिवमन्दिरम् ॥ २१ ॥
अज्ञानादपि वै वत्स बहवः पापकारिणः ।
स्पर्शमात्राद् दिवं प्राप्ता वको मत्स्याशनाद् यथा ॥ २२ ॥

नारद उवाच ।

वको मत्स्याशनाद् ब्रह्मन् कथं शिवपुरं गतः ।
विभाण्डेशं कथं प्राप कथं संस्पृष्टवान् पुरा ॥ २४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

वकः कश्चिन् महाभाग बभूव हिमपर्वते ।
मत्स्याशनेन दिवसान् निनायाज्ञानकातरः ॥ २५ ॥
सुरभीसरितोर्मध्ये हत्वा मत्स्यान् महावकः ।
विभाण्डेशस्य शिरसि स्थापयित्वा चखाद ह ॥ २६ ॥
एवं हि कतिचित्कालं कुर्वंस्तस्य दुरात्मनः ।
जगाम मुनिशार्दूल मत्स्यान् हत्वा दिने दिने ॥ २७ ॥
ततः कालेन महता तत्रैव स वकाधमः ।
पञ्चत्वमगमत् ब्रह्मन् तत्रैव सुरभीतटे ॥ २८ ॥
ततो याम्यैर्यमपुरं ददृशुः शिवकिङ्कराः ।
नीयमानं दुराचारं बध्वा पाशैः सुयन्त्रितैः ॥ २९ ॥
शिवस्पर्शेन संपूतं वकं तं शिवकिङ्कराः ।
प्रत्यानेतुं शिवपुरं ययुर्याम्यान्? प्रति द्विजः ।
ऊचुस्ते तान् महाभाग त्यजन्तु वकनायकम् ॥ ३० ॥
नीयतेऽस्माभिर्देवस्य पदे देवर्षिसेविते ।
प्रत्यूचुर्यमदूतास्ते तान् वै शङ्करवल्लभान् ॥ ३१ ॥

यमदूता ऊचुः ।*

न त्यजाम महाभागाः पापं मत्स्याशिनं वकम् ।
धर्ममार्गविहीनं वै पापमार्गरतं जडम् ॥ ३२ ॥

---

२१. –a) ने1 चापि (→वापि).
२६. –a) ने1 सुरभि° (→सुरभी°). २७. –a) ने1 एवं तस्य कियत्कालं.
२८. ने1. cd⊙.
*. ने1 यमदूत उवाच.
३२. –b) ने1 पाप–(→पापं). –c) ने2 °विहीनैव (→°विहीनं वै).

नानेनेष्टादिपूर्त्तं वै नानेनाराधितो हरः।
नानेन सरितां श्रेष्ठा स्नाता भागीरथी शुभा ॥ ३३ ॥

कथमस्य महाभागा वासः शिवगृहे भवेत्।
यमलोके वकस्यास्य वासो धात्रा विकल्पितः ॥ ३४ ॥

तच्छ्रुत्वा यमदूतानां वचनं शिवकिङ्कराः।
प्रत्युचुस्तान् महाभाग शक्तिशूलधरा हि ते ॥ ३५ ॥

नास्य पुण्यमतं दूता भवद्भिर्ज्ञायते क्वचित्।
गोप्रबालघ्नब्रह्मघ्नो जनः संशुद्धयते क्षणात्।
तन्मतं भवतां दूता न ज्ञानं सत्यमेव हि ॥ ३६ ॥

कथं न ज्ञायते दूता विभाण्डेशस्य पूजनम्।
यं समर्प्य महामत्स्या खादिताऽनेन चारुणा ॥ ३७ ॥

ब्रह्मोवाच।

इत्युक्ता यमदूतैस्तं वकं संमुच्य किङ्कराः।
नीत्वा यावच्छिवपुरं गन्तुं ते परिरेभिरे ॥ ३८ ॥

तावद् याम्याः शिवगणानूचुर्वै मुनिसत्तम।
अहत्वाऽस्मान् महाभागा वको नेतुं न शक्यते।
विजित्यास्मान् शिवपुरं वकः सन्नीयतां गणाः ॥ ३९ ॥

इत्युक्ता(क्त्वा?) यमदूतास्ते शक्तिशूलपरश्वधैः।
युयुधुः सुरसङ्घैश्च ततः शिवगणैः सह ॥ ४० ॥

तेषां सुतुमुलं युद्धं बभूवुर्मुनिसत्तम।
नानाप्रहरणोदग्रं भीरूणां भयवर्द्धनम् ॥ ४१ ॥

ततो याम्या महाभाग क्षीणप्रहरणायुधाः।
जिताः शिवगणैः सर्वे ययुर्यमपुरं प्रति ॥ ४२ ॥

जित्वा याम्यान् महाभाग ततस्ते शिवकिङ्कराः।
अधिरोप्य विमानाग्रे वकं वै द्विजसत्तम ॥ ४३ ॥

---

३४. –b) ने1 °गृहं (→°गृहे). –c) ने2.3 यमालोके (→यमलोके). ३५ –c.) ने1 प्रत्युचुस्त–, ने3 प्रत्युचुस्तन् (→प्रत्युचुस्तान्) ३६. –c) ने2.3 ब्रह्मघ्नो बालक प्रोक्ता. ३७ –d) ने2 चारण (→चारुणा). ४०. –c) ने1.2 शर° (→सुर°). ४१. –b) ने1.2 बभूव (→बभूवुर्). ४३. –b) ने1 °किंकरा (→°किङ्कराः).

नीत्वा शिवपुरं पुण्यं ययुः सर्वे समाहिताः ।
याम्यापि मुनिशार्दूल रोदमाना मुहुर्मुहुः ।
यमं विज्ञापयामासुः शिवकिङ्करचेष्टितम् ॥ ४४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजो महामनाः ।
चित्रगुप्तं समाहूय वकधर्मविनिर्णयम् ॥ ४५ ॥

न किञ्चिद् दृष्टवान् तस्य सुकृतं मुनिसत्तम ।
विभाण्डेश्वरसंस्पर्शमेकमेव ददर्श ह ॥ ४६ ॥

तथैव सुरभीमध्ये मरणं मुनिसत्तम ।
एतद् विचार्य सुचिरं चित्रगुप्तो महायमम् ॥ ४७ ॥

बोधयामास विधिवद् विभाण्डेशस्य भारतीम् ।
बोधितश्चित्रगुप्तेन यमः स्वस्थमना भवत् ॥ ४८ ॥

वकोऽपि शिवलोकं वै प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
स रेमे रुद्रकन्याभिः शिववद् द्विजसत्तम ॥ ४९ ॥

विभाण्डेशं हरं प्राप्य ये सम्यक् प्रणमन्ति हि ।
भुक्ति मुक्ति महाभाग विन्दन्ते न हि संशयः ॥ ५० ॥

व्यास उवाच ।

ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तमाः ।
परिक्रम्य विधातारं तुष्टः प्रत्याययौ दिवम् ॥ ५१ ॥

इत्येतत् कथितं विप्रा माहात्म्यं बहुविस्तरम् ।
सर्वपापप्रशमनं विभाण्डेशकथान्वितम् ।
यः शृणोति हरस्याग्रे पातकैः स प्रमुच्यते ॥ ५२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे विभाण्डेश्वरमाहात्म्ये एकोनत्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ २९ ॥

---

४४. –f) ने3 °चेष्टितैः (→°चेष्टितम्).

४५. श्लोकात्परं ने2 अधिकम्—

"कारयामास वै विप्र यथावस्तुसमाह्वितः ।
विचार्य सुचिरं कालं धर्माधर्मविनिर्णयम् ॥"

५०. –c) ने1 भुक्तिमुक्ति (→भुक्ति मुक्ति). –d) ने1 मुनिसत्तमः (→नहि संशयः).

३०

ऋषय ऊचुः ।

सुरभीसरितोर्मध्ये तीर्थानां वर्णनं शुभम् ।
श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे त्वत्तो ज्ञानसमुच्चयात् ॥ १ ॥

व्यास उवाच ।

सम्यग् व्यवसितं विप्रा भवतां नात्र संशयः ।
येषां तीर्थकथायां वै संभूता मतिरीदृशी ॥ २ ॥
पुरा देवसमाजे वै ब्रह्मा लोकपितामहः ।
धेनुमाज्ञापयामास प्रियार्थं शङ्करस्य च ॥ ३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

व्रज भद्रे महादेवं विभाण्डेशं सुपूजितम् ।
सरिद्रूपेण तं देवं सेवयस्व समाहिता ॥ ४ ॥

व्यास उवाच ।

विधातुर्वचनं मूर्ध्ना सुरभी प्रतिगृह्य वै ।
ययौ नागार्जुनगिरिं नन्दिन्या सह सुव्रता[ः] ॥ ५ ॥
तत्रैकेन स्वरूपेण सुरभी सरितां वरा ।
पुण्यतोयवहा शुद्धा बभूव मुनिसत्तमाः ॥ ६ ॥
तत्र वै सुरभीमूले सौरभेयं महाह्लदम् ।
तत्र स्नात्वा च विधिवत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७ ॥
ततो वामे महादेवी सुरभी नाम वै द्विजाः ।
संपूज्य मानवः सम्यक् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ८ ॥
दक्षिणे मुनिशार्दूला गुहायां वृद्धसंज्ञकम् ।
विभाण्डेशं महादेवं संपूज्य शिवमाप्नुयात् ॥ ९ ॥
ततस्तु सुरभीमध्ये सूर्यतीर्थमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा च मनुजः पातकाद् विप्रमुच्यते ॥ १० ॥

---

१. c–) ने3 °मिच्छामो (→°मिच्छाम). २. –c) ने1 तेषां (→येषां). ३. –b) ने1 °पितामह (°पितामहः). ४. –a) ने1 व्रजं (→व्रज); ने2 °देवीं (→°देवं). ने1.५ –६ab(·). ८. –b) ने1 द्विजा (→द्विजाः).

परं हि सुरभीमध्ये द्रोणतीर्थमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा महाभागा वसून् संलभ्यते नरः ॥ ११ ॥

द्रोणाद्रिपादे संभूता नन्दिनी चापि सुव्रता ।
सुरभीसङ्गमं भूता सर्वपापप्रणाशिनी ॥ १२ ॥

नन्दिनीसुरभीमध्ये ब्रह्मतीर्थमिति स्मृतम् ।
तत्र स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य च पितॄंस्तथा ॥ १३ ॥

यः पूजयति देवेशं विभाण्डेशं तपोधनाः ।
त्रिसप्तकुलभिः सर्वैः स्वर्गलोके महीयते ॥ १४ ॥

वामे वाणीश्वरं देवं दक्षिणे त्रिपुरेश्वरम् ।
संपूज्य मानवः सम्यक् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

ततः शेषह्रदे पुण्ये निमज्य विधिपूर्वकम् ।
शेषनागं च संपूज्य मुक्तिमाप्नोति मानवः ॥ १६ ॥

ततः सरस्वतीसङ्गं पुण्यमस्ति तपोधनाः ।
निमज्य विधिवत् तत्र ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

ततो बालिह्रदं नाम तीर्थमस्ति यतव्रताः ।
तत्र बालिह्रदे स्नात्वा मानवो मुक्तिभाग्भवेत् ॥ १८ ॥

बालिह्रदस्य वामे वै शीतलां शङ्करप्रियाम् ।
संपूज्य ज्वरभीतिं वै मानवानां प्रणश्यति ॥ १९ ॥

सन्ति तीर्थान्यनेकानि सुरम्या हि (णि?) ह्रदे ह्रदे ।
संक्षेपेण महाभागाः कथितानि न संशयः ॥ २० ॥

ततः सा सुरभी पुण्या सुपुण्यां रथवाहिनीम् ।
संमिलन् मुनिशार्दूलाः सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥ २१ ॥

तयोर्मध्ये महादेवं श्मशाननिलयं हरम् ।
संपूज्य मानवः सम्यक् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २२ ॥

तदूर्ध्वं मुनिशार्दूला विनता सरितां वरा ।
कश्यपस्य ऋषेः पुण्या अनुज्ञां प्राप्य शोभना ॥ २३ ॥

---

११. -d) ने1 सूनिन् (→वसून्). १२. -a) ने2 द्रौणाद्रि° (→द्रोणाद्रि°). -d) ने1 °संगमे (→°संगमं). १४. -d) ने1 शिव° (→स्वर्ग°). १८. -b) ने1 तपोधनाः (→यतव्रताः). २१. -a) ने1 सुरभि (→सुरभी). २१ -b) ने1 °वाहिनो (→°वाहिनीम्). २३. -c) ने2 ऋषिः (→ऋषेः). -d) ने1 सोभना (→शोभना).

कुमुदाद्रौ महापुण्या सुपर्णजननी शुभा ।
बभूव सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी ।
तस्यां स्नात्वा च मनुजो मोदते स्वामिवद्दिवि ॥ २४ ॥

ततस्तु काश्यपी नाम विनता सङ्गमं ययौ ।
तत्र स्नात्वा नरः सम्यग् विपाप्मा च भवेदिह ॥ २५ ॥

कुमुदपर्वतसंभूता काश्यपी सरितां वरा ।
सुपुण्ये रथवाहिन्याः सङ्गमे सङ्गता द्विजाः ॥ २६ ॥

काश्यपीवामभागे वै नाम्ना देवी कुमुद्वती ।
पूज्यते देवगन्धर्वैः दैत्यैयैश्च तपोधनाः ॥ २७ ॥

काश्यपीरथवाहिन्योर्मध्ये संस्नाप्य मानवः ।
महर्षिं कश्यपं पूज्य देवलोके महीयते ॥ २८ ॥

पुण्या जीवनदा नाम दक्षिणद्वारवाहिनी ।
विमुक्ताः सर्वपापैस्तु गच्छन्ति शिवमन्दिरम् ॥ २९ ॥

द्रोणपादसमुद्भूता नाम्ना कौमोदकी सरित् ।
काश्यपीसङ्गमे विप्रा यत्र कौमोदकी सरित् ।
सङ्गता तत्र वै विप्राः सर्वपापप्रणाशिनी ॥ ३० ॥

तत्र स्नात्वा महाभागा देवीं कौमोदकीं शुभाम् ।
संपूज्य मानवः सम्यक् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३१ ॥

काश्यपीरथवाहिन्योः सुपुण्यात् सङ्गमात् परम् ।
कौश्वतीर्थमिति ख्यातं सत्यधर्मप्रदर्शकम् ।
तत्र स्नात्वा महाभागा देवलोकमवाप्यते ॥ ३२ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे मानसखण्डे विभाण्डेश्वरमाहात्म्ये त्रिंशतितमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

---

२४. –a) ने2 कमुदाज्ञै, ने3 कुमुदाद्य (→कुमुदाद्रौ). –f) ने1 स्वर्ण° (→स्वामि°).
२५. –a) ने1 काश्यपा (→काश्यपी). –d) ने1 विशुद्धात्मा, ने2 विपाप्मा हि (→विपाप्मा च). २७. –a) ने1 काश्यपा° (→काश्यपी°). २८. –b) ने1 *स्नाप्य (→संस्नाप्य).

ने2. २८ cd- २९ ab⊙; ने3 २९ab⊙.

ने3. ३० ab चरणात् परमधिकम् —
'संगता तत्र वै विप्रा संगमे मुनिसत्तमाः ।'

३१. –b) ने2 देवी कौमोदकी शुभाम्. –d) ने2 °पापः (→°पापैः)

THE BOARD OF TRUSTEES

OF

THE ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST

1. His Highness Maharaja Dr. Vibhuti Narain Singh, M.A., D.Litt.; Fort, Ramnagar, Varanasi.—(*Chairman*).

Trustee nominated by the Govt. of India:—

2. Dr. Raghunath Singh, M.A., Ph.D., D.Litt., LL.B.; Varanasi.

Trustees nominated by the Govt. of Uttar Pradesh :—

3. Pt. Kamalapati Tripathi, Member of Parliament; New Delhi.

4. Vacant.

Trustees nominated by His Highness the Maharaja of Banaras.

5. Maharaj-Kumar Dr. Raghubir Sinh, M.A., D. Litt.; Raghubir Niwas, Sitamau (Malwa).

6. Pt. Giridhari Lal Mehta, Varanasi; Managing Director : Jardine Handerson Ltd.; Scindia Steam Navigation Ltd. Trustee : Vallabhram-Saligram Trust, Calcutta.

7. Padmabhushan, Pt. Baladeva Upadhyaya, M.A., Sahityacharya, Vachaspati; Formerly Director, Sampurnananda Sanskrit University; Ravindrapuri, Varanasi.

Donation made to All-India Kashi Raj Trust, Fort Ramnagar, Varanasi, will qualify for exemption under Sec. 80G of the Income Tax Act, 1961 in the hands of donors.

Statement of ownership and other particulars about

पुराणम्—PURĀṆA

1.	Place of Publication	....Fort Ramnagar, Varanasi
2.	Periodicity of Publication	... Half-yearly
3.	Printer's Name	....Vinaya Shankar
	Nationality	....Indian
	Address	....Ratna Printing Works, B21/42 A, Kamachha, Varanasi
4.	Publisher's Name	....Yogendra Narain Thakur General Secretary, All-India Kashiraj Trust
	Nationality	....Indian
	Address	....All-India Kashiraj Trust, Fort Ramnagar, Varanasi.
5.	Editors' Name with Address	....R. K. Sharma (Varanasi), Dr. R. N. Dandekar (Pune), R. S. Bhattacharya (*Editor*) (Purāṇa Deptt., Fort Ramnagar Varanasi).
	Nationality	....Indian.
6.	Name of the owner	....All-India Kashiraj Trust, Fort Ramnagar, Varanasi.

I, Yogendra Narain Thakur, hereby declare that the particulars given above are true, to the best of my knowledge.

Yogendra Narain Thakur
Publisher.

Printed at the Ratna Printing Works, Kamachcha, Varanasi.